

М.В.ГОГОЛЬ

**ВЕЧОРИ
НА ХУТОРІ
БІЛЯ ДИКАНЬКИ**

Бібліотека журналу “ПЕРЕЦЬ. Весела республіка” №5

М.В. ГОГОЛЬ

ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

КИЇВ – 2018

Зміст

**ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА
ТА ЙОГО ТІТОНЬКА**

7

ВТРАЧЕНА ГРАМОТА

39

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

53

01.04.1809 — 04.03.1852

ВСЕ ЖИТТЯ З ГОГОЛЕМ

Фрагменти

1.

Коли я вперше почув про Гоголя? Ой, давно, давно, давно! Ше й до школи я не ходив, як уперше дізнався, що в містечку Сорочинцях народився письменник Микола Васильович Гоголь, що писав книжки і написав "Сорочинський ярмарок".

Чому саме найбільше вразило мене, що Гоголь написав "Сорочинський ярмарок"?

Не "Ревізора", не "Тараса Бульбу", а іменно "Сорочинський ярмарок"?

Ярмарок у нашому містечку був для нас, дітей, великим святом, бо батько давав нам на ярмарок по цілому п'ятаку, і, боже мій, боже мій! — скільки ж можна було на того

п'ятака поласувати: і фіалки під яткою випити, і "брусиків" купити, і канахветів барбарисових аж п'ять на копійку, і отого великого-великого канахвета, довгого, круглого, що золотом обкручений, та ще й з обох кінців у його золоті китиці. А коники-пряники, рожеві з золотом, аж два на копійку! А цигани й коні! А каруселі! Ах, ярмарок — дитяча мрія!

І от у Сорочинцях народився письменник, що про ярмарок написав! Значить і про фіалку, і про коні, і про циган, і про брусики, і про канахвети, і про каруселі?

Який же це, мабуть, хороший письменник!

От би почитати! Хоч би скоріше до школи!

2.

Коли ми вже пішли в школу, навчилися читати, книжки ми брали в бібліотеці, що була в містечку при "волосному правлінні".

Бібліотека, щоправда, була невеличка, і на всю величезну волость одна, книжки були зачитані, підклеєні, поклеєні, переклеєні, та проте читати їх було можна.

Твори Гоголя в бібліотеці були.

І здійснилася моя мрія.

Я прочитав "Сорочинський ярмарок".

Це була, мабуть, чи не найперша книжка, що я її самотійно прочитав.

Розуміється, я взяв збірку "Вечори на хуторі біля Диканьки", і як же я зрадів, коли одразу після передмови пасічника Рудого Панька першим я побачив "Сорочинський ярмарок".

Трохи не так, як я собі уявляв, хоч там усе було те, що й на нашому ярмарку.

Тільки що в нас на ярмарку не було червоної свитки.

А Солопіїв Черевиків, і Цибуль, і Хіврь, і Парась, і Грицьків

— повнісінький ярмарок.

І такі були, що й Солопіїв із Цибулею перепили б, і Хіврю б перелаяли...

Прочитано було й перечитано: і "Вечір під Івана Купала", і "Майську ніч", і "Страшну помсту", і т. ін. і т. ін.

Із захопленням, із трепетом перечитано.

А вечорами ми, діти, бавилися в "Червоної свитки", лякали всіх, бігали, хрюкали, аж поки було мати віником не намахає.

Коли ми, старші, попідростали, бабуса наша вже меншеньким казки розказувала, — як свого часу й нам: про відьом, про лісовиків, про водяників, про домових.

Одного такого вечора я взяв книжку:

— Давайте, бабусю, я вам почитаю!

— Почитай!

Я почав читати "Зачароване місце".

Бабуса в страшних місцях хрестилася й проказувала:

— Свят! Свят! Свят!

— Бабусю, чого ви хреститесь? Такого не було! Це письменник вигадав!

— Якби не було, у книжках би не писали! — відповіла бабуса.

Бабуса ясно визначила Гоголя, як великого реаліста:

— Якби не було, не писав би!

Всім життям своїм і всією своєю творчістю Гоголь довів:

— Якби не було, не писав би!

3.

Так от з дитинства і до старості з Гоголем. "Чи мав вплив Гоголь на мою творчість? Ну, а як ви гадаєте?"

Хіба може письменник, кожний письменник, а, тим паче, такого жанру, як я, пройти повз творчість мого великого

земляка, Миколи Васильовича Гоголя?

І читав, і вивчав, і кожного разу дивувався:

— Звідки бралось, з яких криниць, з яких джерел водограєм било чарівне гоголівське слово?

І Сорочинці на місці, — та ще які тепер Сорочинці! — і Диканька процвітає, — та ще яка тепер Диканька! — і в Миргороді вже давно калюжа висохла, і вже він не гоголівський Миргород... — а другого Гоголя нема!

Невже Микола Васильович увібрав у свій талантище увесь сміх, всі чари, всю красу, всі барви життя?

Ні! Ні! Ні!

Слово великого Гоголя не тільки не вмере, а дасть чудесні паростки!

Дасть! Дасть! Дасть!

Остап ВИШНЯ.

1952 р.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА ТА ЙОГО ТІТОНЬКА

***

Переклад Остапа Вишні

З цією історією трапилася історія: нам розповідав її Степан Іванович Курочка, що приїздив з Гадяча. Треба вам сказати, що пам'ять у мене — і не кажіть, — така вже погана: хоч говори, хоч не говори — однаково. Як у підрешіток воду лий. Знаючи за собою такий гріх, навмисне ж прохав його записати її в зошит. Ну, дай боже йому здоров'я, людина він завжди для мене хороша, — узяв та й записав. Поклав я її до маленького столика: ви, я гадаю, добре його знаєте: він стоїть у кутку, тільки-но зайдеш у двері... Та я ж забув, що ви ніколи в мене не були. Стара моя, що я з нею разом живу років із тридцять, зроду грамоти не вчилася; нема чого й гріха таїти. От примічаю я, що вона пиріжки пече все на якомусь папері. Пиріжки вона, любі читачі, на диво добре пече; кращих пиріжків ви ніде не їстимете. Подивився якимось на спідку пиріжка, дивлюся: писані слова. Ніби серце в мене знало: підходжу до столика — зошита й половини нема! Решту аркушів — усі на пиріжки розтягла. Що маєш робити? На старості літ не битися ж!

Торік трапилося переїздити через Гадяч, навмисне ще, не доїжджаючи до міста, зав'язав вузлика, щоб не забути попросити про це Степана Івановича. Цього замало: сам собі пообіцяв, як тільки чхну в місті, то щоб при цьому згадати про нього. Все дарма. Проїхав через місто, і чхнув, і висякався в хустку, а все забув, та вже згадав, як верстов із шість од'їхав од застави. Що поробиш, довелося друкувати без закінчення. Але коли хто забажає безпремінно знати, про що мовиться далі в цій повісті, то тому слід тільки навмисне приїхати до Гадяча і попрохати Степана Івановича. Він з радістю розповість її, хоч, мабуть, знову від початку до кінця. Живе він недалеко біля кам'яної церкви. Тут є зразу невеличкий завулок: як тільки завернеш у завулок — то будуть другі чи треті ворота. Та ось краще: коли побачите у дворі велику жердину з перепелом і вийде на-

зустріч вам огрядна молодиця в зеленій спідниці (він, слід зауважити, живе парубком), то це його подвір'я. А втім, ви можете зустріти його на базарі, де буває він щоранку до дев'ятої години, вибирає рибу й зелень для свого стола й бесідує з отцем Антипом або з жидом-відкупщиком. Ви його зразу впізнаєте, бо ні в кого нема, крім нього, панталонів з кольорової вибійки та китайчаного жовтого сюртука. А от іще вам прикмета: коли ходить він, завжди розмахує руками. Ще небіжчик тамтешній засідателю, Денис Петрович, завжди, було, вгледівши його здаля, говорив: "Дивіться, дивіться, он вітряк іде!"

I. ІВАН ФЕДОРОВИЧ ШПОНЬКА

Вже чотири роки, як Іван Федорович Шпонька у відставці і живе в своєму хуторі Витребеньках. Коли ще він був Ванюшею, то вчився в Гадяцькому повітовому училищі і, треба сказати, був преблагонаравним і престараним хлопчиком. Учитель російської граматики, Никифор Тимофійович Деепричастіє, говорив, що коли б у нього були всі такі старання, як Шпонька, то він би не носив із собою до класу кленової лінійки, якою, як він і сам признавався, стомлювався бити по руках пустунів та ледарів. Зошит у нього завжди був чистенький, кругом облінований, ніде ані плямочки. Сидів він завжди смирно, склавши руки й втупивши очі в учителя, і ніколи не привіщував товаришеві, що сидів попереду, на спину папірців, не різав парти і не грав до приходу вчителя у тісної баби. Коли комусь треба було ножика підстругати перо, то він негайно звертався до Івана Федоровича, знаючи, що в нього завжди був ножик, і Іван Федорович, тоді ще просто Ванюша, виймав його з невеличкого шкіряного чохольчика, прив'язаного до петлі свого сіренького сюртука, і прохав тільки не скребти пера лезом ножика, запевняючи, що для цього є тупий бік. Така доброзвичайність швидко звернула

на нього увагу навіть самого вчителя латинської мови, один кашель якого у сінцях, перед тим як просовувалася у двері його фризова шинеля та обличчя, прикрашене віспою, наганяв страху на весь клас. Цей страшний учитель, у якого завжди на кафедрі лежало два жмутки різок і половина слухачів стояли навколішках, — призначив Івана Федоровича аудитором, незважаючи на те, що в класі було багато далеко здібніших.

Тут не можна не згадати одного випадку, що вплинув на все його життя. Один з підлеглих йому учнів, щоб умовити свого аудитора написати йому в списку *seit**, тоді як він свого завдання ні в зуб не знав, приніс до класу загорнутий у папір, облитий маслом млинець. Іван Федорович хоч і додержував справедливості, але на цей раз був голодний і не міг протистояти спокусі; взяв млинця, поставив перед собою книгу й почав їсти. І так цим захопився, що навіть не помітив, як у класі настала мертва тиша. Тоді тільки з жахом опам'ятався він, коли страшна рука, простягшись з фризової шинелі, вхопила його за вухо й витягла на середину класу.

— Подавай сюди млинця! Подавай, кажу тобі, негіднику! — промовив грізний учитель, ухопив пальцями масного млинця й викинув його за вікно, суворо заборонивши школярам, що бігали в дворі, чіпати його. Після цього відшмагав він дуже боляче Івана Федоровича по руках. І справді: руки винні, вони брали, а не інша частина тіла. Що б там не було, тільки відтоді полохливість, і без того нерозлучна з ним, ще збільшилася. Може, оця сама пригода й була причиною того, що він ніколи не мав бажання вступити до цивільної служби, пересвідчившись на досвіді, що не завжди щастить ховати кінці.

Було вже йому десь біля п'ятнадцяти літ, коли він перейшов у другий клас, де замість скороченого катехізису та чотирьох правил арифметики взявся він за поширений,

---

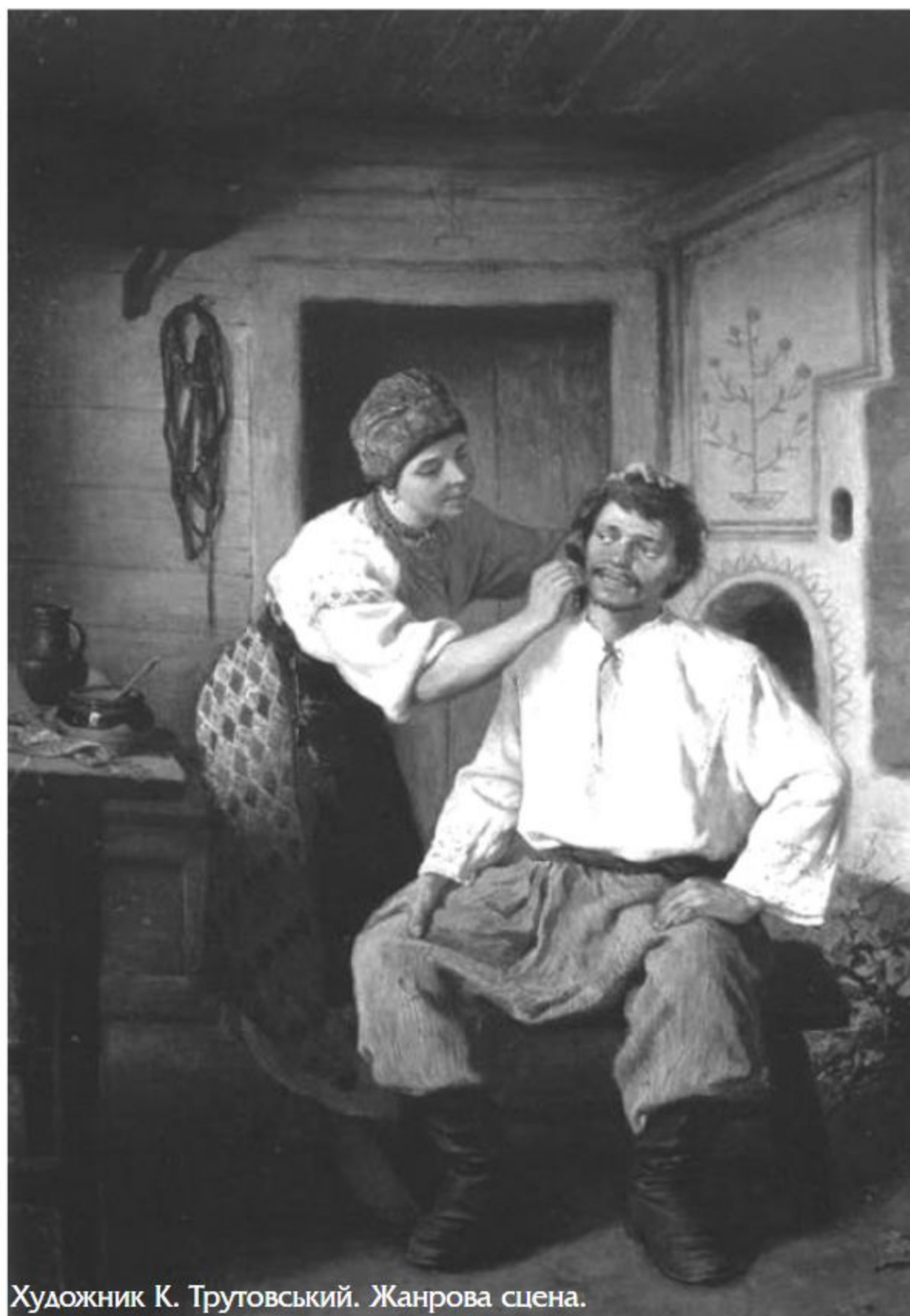
* *Seit* — знає (лат.).

за книгу про обов'язки людини та за дроби. Але, побачивши, що чим далі в ліс, тим більше дров, і доставши звістку, що батенько наказав довго жити, пробув іще два роки і, за згодою матінки, вступив потім у П *** піхотний полк. П *** піхотний полк був зовсім не того сорту, до якого належать багато піхотних полків, і, незважаючи на те, що він здебільшого стояв по селах, проте тримався так, що не поступався перед іншими кавалерійськими. Більша частина офіцерів пила виморозки і вміла тягати жидків за пейсики не згірш од гусарів; кілька чоловік навіть танцювали мазурку, і полковник П *** полку ніколи не забував підкреслити це, розмовляючи з ким-небудь в товаристві. "У мене, — говорив він звичайно, ляскаючи себе по череву після кожного слова, — багато хто танцює мазурку; вельми багато; дуже багато". Щоб іще більше показати читачам освіченість П *** піхотного полку, ми додамо, що двоє з офіцерів були азартні гравці в банк і програвали мундир, кашкет, шинелю, темляк і навіть білизну, що не скрізь і між кавалеристами можна знайти.

Однак таке товариство аж ніяк не зменшило полохливості Івана Федоровича. А тому, що він не пив виморозків, віддаючи перевагу чарці горілки перед обідом і вечерею, не танцював мазурки і не грав у банк, то, натурально, мусив був залишатися самотнім. Таким чином, коли інші роз'їжджали на обивательських по дрібних поміщиках, він, сидючи в своїй квартирі, робив те, що було гідне самотньої тихої й доброї душі: то чистив гудзики, то читав ворожебну книгу, то наставляв по кутках у своїй кімнаті пастки на мишей, то, зрештою, скинувши мундир, лежав на ліжку. Зате не було нікого справнішого за Івана Федоровича в полку. І взводом своїм він так командував, що ротний командир завжди ставив його за приклад. Зате невдовзі, через одинадцять літ після одержання прапорщицького чину, йому надали звання підпоручика.

Протягом цього часу він одержав звістку, що матінка його

Художник К. Трутовський. Жанрова сцена.

го померла; а тітонька, рідна сестра матері, яку він знав тільки тому, що вона привозила йому в дитинстві і надсилала навіть у Гадяч сушені груші і роблені нею самою пресмачні пряники (з матінкою вони були посварилися, а через це Іван Федорович після не бачив її), — ця тітонька, через свою добродушність, взялася керувати невеличким його маєтком, про що у свій час повідомила його листом. Іван Федорович, будучи зовсім упевнений у розсудливості тітоньки, почав, як і раніш, виконувати свою службу. Інший на його місці, діставши такий чин, загордився б; але гордощі були йому зовсім не відомі, і, ставши підпоручиком, він був такий самий Іван Федорович, яким був колись у прапорщицькому чині. Прослуживши чотири роки після такої знаменної для нього події, він готувався разом з полком виступити з Могильовської губернії до Великоросії, — як ось дістав листа такого змісту:

"Любий племіннику, Іване Федоровичу!

Надсилаю тобі білизну: п'ять пар нитяних шкарпеток та чотири сорочки з тонкого полотна; та ще хочу поговорити з тобою про діло: ти ж бо вже маєш чин немаловажний, що, гадаю, тобі відомо, і дійшов таких літ, що час і за хазяйство взятися, то на військовій службі тобі нема чого більше служити. Я вже стара і не маю змоги доглянути твоє хазяйство; та й справді, чимало до цього маю сказати тобі особисто. Приїзди, Ванюшо! Чекаючи справжньої радості тебе бачити, застаюся многолюбна тітка Василина Цупчевська.

Чудна в городі у нас виросла ріпа, більше схожа на картоплю, ніж на ріпу".

Через тиждень після одержання цього листа Іван Федорович написав таку відповідь:

"Милостива пані, тітонько Василю Кашипорівно!

Дуже дякую вам за прислану білизну. Особливо шкар-

петки в мене дуже старі, що навіть денщик їх штопав чотири рази, і через те зробилися дуже вузькі. Щодо вашої думки про мою службу, я цілком згодний з вами і позавчора подав у відставку. А як тільки одержу звільнення, то найму візника. Колишньої вашої комісії, щодо насіння пшениці, сибірської арнаутки, не зміг виконати: у всій Могильовській губернії нема такої. А свині тут годують здебільшого брагою, підмішуючи трохи перегралоного пива.

З найглибшою пошаною, милостива пані, залишаюсь племінником Іваном Шпонькою".

Нарешті Іван Федорович одержав відставку в чині поручика, найняв за сорок карбованців жида від Могильова до Гадяча і сів у кибитку якраз тоді, коли дерева одяглися в молоде, ще рідке листячко, уся земля зазеленіла свіжою зеленню і по всьому полю пахло весною.

II. ДОРОГА

В дорозі нічого надзвичайного не трапилося, їхали трохи більше як два тижні. Можливо, що й швидше б доїхав Іван Федорович, але побожний жид шабашував щосуботи і, прикрившись своєю попоною, молився цілий день. Проте Іван Федорович, як я вже мав нагоду ото колись зауважити, був такою людиною, що не підпускав до себе нудьги. На той час він розв'язував чемодан, виймав білизну, розглядав її гарненько, чи так випрано, чи так складено, знімав обережно пушинку з нового мундира, пошитого вже без погончиків, і знову складав усе якнайкраще. Книг він, правду казавши, не любив читати; а як і заглядав іноді у ворожебну книгу, так це через те, що любив зустрічати там знайоме, читане вже кілька разів. Так міський житель іде щодня до клубу не для того, щоб почути там щось нове, а щоб зустріти тих приятелів, з якими він з давніх-давен

звик правити теревені в клубі. Так чиновник з великою насолодою читає адрес — календар по кілька разів на день не для якихось дипломатичних вправ, його надзвичайно тішить друкований список імен. "А! Іван Гаврилович такий-то, — проказує він глухо про себе. — А! Ось і я! Гм!" І потім знову перечитує його з тими ж таки вигуками.

Після двотижневої їзди Іван Федорович дістався до того села, що було за сто верстов од Гадяча. Це було в п'ятницю. Сонце давно вже зайшло, коли він в'їхав з кибиткою і з жидом на постійний двір. Цей постійний двір нічим не відрізнявся від інших, побудованих у невеличких селах. У них звичайно дуже гостинно частують подорожнього сіном та вівсом, ніби він — поштова коняка. А якби він забажав поснідати, як завжди снідають порядні люди, то зберіг би невгамованим свій апетит до іншої нагоди. Іван Федорович, знаючи це все, заздалегідь запасся двома в'язками бубликів і ковбасою і, попрохавши чарку горілки, в якій не буває недостачі в жодному постійному дворі, почав свою вечерю, сівши на лаві перед дубовим столом, непорушно вкопаним у долівку.

Аж ось почувся гуркіт брички. Ворота заскрипіли: але бричка довго не в'їздила у двір. Гучний голос лаявся з старою, що держала трактир. "Я в'їду, — почув Іван Федорович, — але якщо хоч одна блощиця вкусить мене в твоїй хаті, то приб'ю, їй-богу, приб'ю, стара відьмо! І за сіно нічого не дам!"

За хвилину двері відчинились і ввійшов, краще сказати вліз, огрядний чоловік у зеленому сюртуку. Голова його нерухомо покоїлася на короткій шийі, що здавалася ще товстішою від двоповерхового підборіддя. Здавалося, що й на вигляд він належав до тих людей, які ніколи не завдавали собі клопоту дрібницями і в яких усе життя йшло як по маслу.

— Здорові були, шановний пане! — вигукнув він, побачивши Івана Федоровича.

Іван Федорович мовчки уклонився.

— А дозвольте запитати, з ким маю честь розмовляти?
— вів далі огрядний приїжджий. При такому допиті Іван Федорович мимоволі підвівся з місця, виструнчився, що звичайно він робив, коли його питав про щось полковник.

— Одставний поручик Іван Федорович Шпонька, — одказав він.

— А наслідуюсь запитати, в які місця зволите їхати?

— У власний хутір Витребеньки.

— Витребеньки! — скрикнув суворий допитувач. — Дозвольте, шановний пане, дозвольте! — говорив він, підступаючи до нього й розмахуючи руками, ніби хтось його не пускав чи він протискувався крізь юрбу, і, наблизившись, узяв Івана Федоровича в обійми, поцілувавши спочатку в праву, потім у ліву і потім знову в праву щоку. Іванові Федоровичу дуже сподобалося це цілування, бо його губам пухкі щоки незнайомого здалися м'якими подушками. — Дозвольте, шановний пане, познайомитися, — вів далі товстун, — я поміщик того ж таки Гадяцького повіту і вам сусіда. Живу від хутора вашого Витребеньки не далі як за п'ять верстов, у селі Хортиці; а прізвище моє Григорій Григорович Сторченко. Неодмінно, неодмінно, шановний пане, і знати вас не хочу, коли не завітаєте в гості в село Хортище. Я тепер поспішаю в справі... А це що? — промовив він тихим голосом до свого, що якраз увійшов, жокея, хлопчика в козацькій свитці з залатаними ліктями, який з розгубленою міною ставив на стіл клунки та ящики. — Що це? Що? — і голос Григорія Григоровича непомітно ставав грізнішим і грізнішим. — Хіба я це сюди звелів ставити тобі, голубе? Хіба я не говорив тобі спершу розігріти курку, шахраю? Геть! — скрикнув він і тупнув ногою. — Стривай, пико! Де погрібець із штофиками? Іване Федоровичу! — говорив він, наливаючи в чарку настойки. — Прощу уклінно лікувальної!

— Їй-богу-с, не можу... я вже мав нагоду... — промовив

ніяковіючи Іван Федорович.

— І слухати не хочу, шановний пане! — підвищив голос поміщик. — І слухати не хочу! З місця не зійду, доки не вип'єте...

Іван Федорович, побачивши, що не можна відмовитися, не без задоволення випив.

— Це курка, шановний пане, — вів далі огрядний Григорій Григорович, розрізавши її ножем у дерев'яному ящику. — Слід вам сказати, що куховарка моя Явдоха іноді любить хильнути і через те часто пересушує. Гей, хлопче! — тут повернувся він до хлопчика у козацькій свитці, що приніс перину й подушки. — Постели мені постіль на підлозі серед хати! Та дивись, сіна повище наклади під подушку! Та висмикни у баби з мички трохи клоччя заткнути мені вуха на ніч! Слід вам знати, шановний пане, що я маю звичку затикати на ніч вуха після того проклятого випадку, коли в одній російській корчмі заліз мені в ліве вухо тарган. Кляті кацапи, як я потім дізнався, їдять навіть щі з тарганами. Неможливо описати, що діялося зо мною: у вусі так і лоскоче, так і лоскоче... Ну хоч на стіну! Мені допомогла вже в наших місцях проста бабуса. І чим би ви гадали? Просто зашіптуванням. Що ви скажете, шановний пане, про лікарів? Я гадаю, що вони просто морочать та дурять нас. Яка-небудь баба у двадцять разів краще знає від усіх тих лікарів.

— Дійсно, ви зволите говорити чистісіньку правду. Яка-небудь справді буває... — Тут він зупинився, ніби не добираючи далі підходящого слова.

Не завадить тут і мені сказати, що він взагалі не був щедрим на слова. Можливо, це було від боязкості, а можливо, від бажання висловитися красивіше.

— Добре, добре перетруси сіно! — говорив Григорій Григорович своєму служці. — Тут сіно таке гідке, що так і дивись, як-небудь попаде сучок. Дозвольте, шановний пане, побажати вам на добраніч! Взавтра вже не побачимось: я

виїжджаю вдосвіта. Ваш жид шабашуватиме, бо взавтра субота, і через те вам нема чого вставати рано. Не забудьте ж мого прохання; і знати вас не хочу, коли не приїдете в село Хортище.

Тут камердинер Григорія Григоровича стяг із нього сюртук і чоботи і натяг замість того халат, і Григорій Григорович повалився на постіль, і, здавалося, величезна перина лягла на другу.

— Гей, хлопче! Куди ж ти, негіднику? Іди-но сюди, підправ мені ковдру! Гей, хлопче, підмости під голову сіна! А що, коней вже напоїли? Ще сіна! Сюди, під оцей бік! Та підправ, йолопе, як слід ковдру! От так, ще! Ох! — Тут Григорій Григорович ще зітхнув разів зо два і пустив страшенний носовий свист по всій кімнаті, похропуючи часом так, що стара, яка дрімала на лежанці, прокинувшись, починала раптом пильно роздивлятися навколо, та, не бачивши нічого, заспокоювалась і засинала знов.

Другого дня, коли прокинувся Іван Федорович, товстого поміщика вже не було. Це була одна тільки цікава пригода, що трапилася з ним у дорозі. На третій день після цього наближався він до свого хутірця.

Тут відчув він, що серце в нього сильно заколотилося, коли виглянув, махаючи крильми, вітряк і коли, в міру того, як жид поганяв свої шкапи на гору, показувалася внизу низка верб. Живо й яскраво блищав крізь них ставок і дишав свіжістю. Тут колись він купався. В цьому самому ставку він колись із дітлахами брів по шию у воді за раками. Кибитка виїхала на греблю, і Іван Федорович побачив той самий старовинний domek, вкритий очеретом; ті самі яблуні й черешні, на які він колись потайки лазив. Тільки-но в'їхав він у двір, як позбігалися з усіх боків собаки всіх сортів: бурі, чорні, сірі, рябі. Деякі, гавкаючи, кидалися під ноги коням; інші бігли позаду, помітивши, що вісь вимащена салом. Один, стоячи біля кухні й накривши лапою кістку, гавкав на все горло; другий гавкав здаля і бігав сю-

ди й туди, махаючи хвостом і ніби промовляючи: "Подивіться, люди хрещені, який я прекрасний молодець!" Хлоп'ята в забруднених сорочках бігли подивитися. Сви- ня, що ходила по двору з шістнадцятьма поросятами, підвела вгору з запитливим виглядом своє рило і хрюкнула дужче, ніж звичайно. На дворі лежало на землі багато ря- ден з пшеницею, з просом і ячменем, що сушилися на сонці. На даху теж немало сушилося різних трав: Петро- вих батогів, нечуйвітру та інших. Іван Федорович так за- хопився розгляданням всього цього, що опам'ятався тоді тільки, як рябий собака вкусив за литку жида, що злавив з козлів. Збіглася двірня, що складалася з куховарки, однієї баби та двох дівок у шерстяних спідницях, які після пер- ших вигуків: "Та це ж панич наш!" — оповістили, що тітонька садить на городі пшінку разом з дівкою Палаж- кою та кучером Омельком, який часто виконував роботу городника й сторожа. Але тітонька, що ще здаля забачила рогожеву кибитку, була вже тут. І Іван Федорович здивува- вся, коли вона майже підняла його на руках, ніби не довіряючи, чи та це тітонька, що писала йому про свою дряхлість та хвороби.

ІІІ. ТІТОНЬКА

Тітоньці Василині Кашпорівні в цей час було десь біля п'ятдесяти. Замужем вона ніколи не була і завжди говори- ла, що життя дівоцьке для неї найдорожче. Проте, наскільки пам'ятаю, ніхто її й не сватав. Причиною цьому було те, що всі мужчини відчували при ній якусь боязкість і ніяк не наважувались освідчитися їй. "Вельми крутої вдачі Василина Кашпорівна!" — говорили женихи, і це бу- ла правда, бо Василина Кашпорівна хоч кого вмела зроби- ти тихішим за траву. П'яницю мірошника, що зовсім ні на що не був здатний, вона, власною своєю мужньою рукою смикаючи щодня за чуба, без ніякої сторонньої допомоги,

вміла зробити золотом, а не людиною. Зріст у неї був майже велетенський, огрядність і сила цілком відповідні. Здавалося, що природа допустилася непростимої помилки, визначивши їй надягати темно-коричневий по буднях капот з дрібними зборками і червону кашемірівську шаль в день великодньої неділі та на свої іменини, тоді як їй найбільше личили б драгунські вуса та довгі ботфорти. Зате її поведінка цілком відповідала її виглядові: вона сама плавала човном, веслюючи краще від усякого рибалки; стріляла дичину; стояла не відходячи над косарями; знала точно число динь і кавунів на баштані; брала мито по п'ятаку з воза, що проїздив через її греблю; вилазила на дерево й трусила груші; била ледачих васалів своєю страшною рукою й підносила достойним чарку горілки з тої ж таки грізної руки. Майже одночасно вона лаялася, фарбувала прядиво, бігала на кухню, робила квас, варила медове варення й поралася цілий день і скрізь встигала. Наслідком цього було те, що маленький маєток Івана Федоровича, який мав усього вісімнадцять душ за останньою ревізією, процвітав якнайкраще. До того ж вона надто гаряче любила свого племінника і старанно збивала для нього копійчину.

З приїздом додому життя Івана Федоровича цілком змінилося й пішло зовсім іншим шляхом. Здавалося, природа саме створила його керувати вісімнадцятидушним маєтком. Сама тітонька помітила, що з нього буде путній хазяїн, хоча, проте, не в усі господарські справи дозволяла йому втручатися.

— Воно ще молода дитина! — завжди вона проказувала, незважаючи на те, що Іванові Федоровичу було замалим не сорок років. — Де йому все знати!

Одначе він невідступно бував на полі біля женців та косарів, і це давало насолоду надзвичайну його ніжній душі. Одностайний помах десятиох, а то й більше блискучих кіс, шум трави, що падає рівними покосами; іноді заливисті

пісні жниць, то веселі, як зустріч гостей, то сумні, як розлука; спокійний, чистий вечір, та й що за вечір! Яке вільне й свіже повітря! Яке тоді пожвавлене все: степ червоніє, синіє і грає барвами; перепели, дрохви, чайки, коники, тисячі комах, і від них свист, гудіння, тріск, крик і раптом суголосний хор; і все не мовчить ані хвилини. А сонце сідає й ховається. У! Як свіжо та гарно! По полю то там, то там запалюють вогні, становлять казани, і довкола казанів сідають вусаті косарі. Парують галушки. Смеркає... Важко розповісти, що робилось тоді з Іваном Федоровичем. Він забував, приєднавшись до косарів, покуштувати їхніх галушок, які він дуже любив, і стояв нерухомо на одному місці, стежачи очима за чайкою, що зникала в небі, або рахуючи копи нажатого хліба, що вкривали поле.

Невдовзі про Івана Федоровича вже говорили, як про великого хазяїна. Тітонька не могла натішитися з свого племінника і ніколи не пропускала нагоди, щоб не похвалитись ним. Одного дня, — це було вже після жнив, і саме наприкінці липня, — Василина Кашпорівна, взявши Івана Федоровича з таємничим виглядом за руку, сказала, що вона тепер хоче поговорити з ним про справу, яка її вже давно турбує.

— Тобі, любий Іване Федоровичу, — так вона почала, — відомо, що в твоєму хуторі вісімнадцять душ, хоча це за ревізією, а без того, можливо, набереться більше, можливо, буде до двадцяти чотирьох. Але не в тім справа. Ти знаєш той лісок, що за нашою левадою, і, мабуть, знаєш за тим-таки ліском широкий луг: він має десь біля двадцяти десятин; а трави стільки, що можна щороку продавати більше як на сто карбованців, особливо коли, як кажуть, у Гадячі буде кінний полк.

— Аякже, тітонько, знаю: трава дуже хороша.

— Це я сама знаю, що дуже хороша; але чи знаєш ти, що вся та земля по-справжньому твоя. Чого ж ти так витріщився? Слухай, Іване Федоровичу! Ти пригадуєш Степана

Кузьмовича? Що я кажу: пригадуєш! Ти тоді був таким маленьким, що не міг навіть вимовити його ймення. Куди ж! Я пам'ятаю, коли приїхала на самісіньке пущення, перед пилипівкою, і взяла була тебе на руки, то ти трохи не зіпсував мені всього плаття; щастя моє, що встигла передати тебе мамці Мотрі. Такий ти тоді був поганий!.. Та не в цьому річ. Вся земля, що за нашим хутором, і саме село Хорти — ще належало Степанові Кузьмовичу. Він, треба тобі сказати, ще тебе не було й на світі, як почав їздити до твоєї матінки; щоправда, тоді, як твого батька не було вдома. Але я, одначе, не докоряючи їй це кажу, — упокой господи її душу! — хоч покійниця завжди була несправедлива щодо мене. Але не в цьому річ. Хоч як там було, тільки Степан Кузьмович зробив тобі дарчий запис на той самий маєток, що про нього я тобі говорила. Але покійниця твоя матінка, між нами кажучи, мала предивний характер. Сам чорт, прости мене господи за це бридке слово, не міг зрозуміти її. Куди вона діла той запис — сам бог знає. Я гадаю просто, що він в руках у того старого холостяка Григорія Григоровича Сторченка. Тій пузатій шельмі дістався весь його маєток. Я готова битись об заклад на що завгодно, коли він не приховав запису.

— Дозвольте доповісти, тітонько: чи не той це Сторченко, з яким я познайомився на станції? — Тут Іван Федорович розповів по свою зустріч.

— А хто його знає, — відповіла, трохи подумавши, тітонька. — Може, він і не негідник. Щоправда, він ще тільки півроку як переїхав до нас жити; за такий час людини не розпізнаєш. Стара-бо, його матінка, я чула, дуже розумна жінка і, кажуть, велика майстерниця солити огірки. Килими власні дівки її вміють дуже добре виробляти. Але як ти кажеш, що він тебе добре прийняв, то їдь до нього. Можливо, старий грішник послухається совісті та й віддасть, що належить не йому. Мабуть, можеш поїхати й бричкою, тільки клята дітвора повисмикувала ззаду всі гвіздки; тре-

ба буде сказати кучеру Омелькові, щоб поприбивав скрізь краще шкіру.

— Навіщо, тітонько? Я візьму візка, яким ви їздите іноді стріляти дичину.

На цьому й закінчилася розмова.

IV. ОБІД

Обідньої пори Іван Федорович в'їхав у село Хортище і трохи злякався, коли під'їздив до панського будинку. Будинок той був довгий і не під очеретяною, як у багатьох поміщиків, а під дерев'яною покрівлею. Дві комори у дворі теж під дерев'яною покрівлею; ворота дубові. Іван Федорович був схожий на того франта, який, приїхавши на бал, бачить всіх, на кого не гляне, одягненими краще за нього. З шанобливості він зупинив свого візка біля комори і пішов пішки до ганку.

— А, Іване Федоровичу! — закричав товстий Григорій Григорович, що ходив по двору в сюртуку, але без галстука, без жилета і без підтяжок. Одначе й це вбрання, здавалося, обтяжувало його опасисту постать, бо піт з нього лився градом. — Що ж ви говорили, що зразу, як тільки побачитеся з тітонькою, приїдете, та й не приїхали?

Після цих слів губи Івана Федоровича зустріли ті ж таки знайомі подушки.

— Здебільшого зайнятий господарством... Я приїхав до вас на хвилинку, власне, в справі...

— На хвилинку? От цього й не буде. Гей, хлопче! — закричав товстий господар, і той-таки хлопчик у козацькій свитці вибіг з кухні. — Скажи Касянові, щоб ворота замкнув, чуєш, замкнув міцніше! А коні цього пана розпріг цієї ж хвилини! Прошу до кімнати; тут така спека, що в мене вся сорочка мокра.

Іван Федорович, увійшовши до кімнати, вирішив не гаяти марно часу і, незважаючи на свою боязкість, наступати

рішуче.

— Тітонька мала честь... говорила мені, що дарчий запис покійного Степана Кузьмовича...

Важко змалювати, яка неприємна міна скривила при цих словах широке лице Григорія Григоровича.

— Їй-богу, нічого не чую! — відповів він. — Треба вам сказати, що у мене в лівому вусі сидів тарган. В російських хатах прокляті кацапи скрізь порозводили тарганів. Не можна описати ніяким пером, що за муки були. Так от і лоскоче, так і лоскоче. Мені допомогла вже одна бабуся найпростішим способом...

— Я хотів сказати... — насмілився перебити Іван Федорович, бачивши, що Григорій Григорович навмисне хоче повернути розмову на інше, — що й в духівниці покійного Степана Кузьмовича згадується, так би мовити, про дарчий запис... за ним мені належить...

— Я знаю, це вам тітонька встигла наговорити. Це брехня, їй-богу, брехня! Ніякого дарчого запису дядечко не робив. Хоч, правда, в духівниці й згадується про якийсь запис; але де він? Ніхто не давав його. Я вам це кажу тому, що щиро бажаю вам добра. Їй-богу, це брехня!

Іван Федорович замовк, гадаючи, що, може, й справді тітоньці так тільки здалося.

— А от іде сюди матінка з сестрами, — промовив Григорій Григорович, — отже, обід готовий. Ходімте! — При цьому він поволік Івана Федоровича за руку до кімнати, де стояли на столі горілка й закуска.

У той-таки час увійшла бабуся, низенька, справжній кофейник у чепчику, з двома панночками — білявою й чорнявою. Іван Федорович, як вихований кавалер, поцілував спочатку бабусину ручку, а потім ручки обох панночок.

— Це, матінко, наш сусіда, Іван Федорович Шпонька! — сказав Григорій Григорович.

Бабуся дивилася пильно на Івана Федоровича, або, може бути, тільки так здавалося, що дивилася. Втім, це було

Художник К. Трутовський. Дівчина зі снопами.

втілення доброти. Здавалося, що вона ось-ось запитає Івана Федоровича: скільки ви на зиму солите огірків?

— Ви горілку пили? — запитала бабуся.

— Ви, матінко, мабуть, не виспалися, — сказав Григорій Григорович, — хто ж таки запитує гостя, чи пив він? Ви тільки частуйте, а чи пили ми, чи ні, це наша справа. Іване Федоровичу! Прошу, золототисячникової або трохи-мівської сивушки, яку ви більше любите? Іване Івановичу, а ти чого стоїш? — промовив Григорій Григорович, обернувшись назад, і Іван Федорович побачив Івана Івановича, що наближався до горілки, в довгополому сюртуку, з величезним стоячим коміром, що затуляв усю його потилицю, так що голова його сиділа у комірі, ніби в бричці.

Іван Іванович підійшов до горілки, потер руки, роздивився гарненько чарку, підніс до світла; вилив раптом з чарки всю горілку в рот, але, не ковтаючи, прополоскав гарненько нею в роті, після чого вже проковтнув і, закусивши хлібом з солоними опеньками, звернувся до Івана Федоровича:

— Чи не з Іваном Федоровичем, паном Шпонькою, маю честь говорити?

— Так точно-с, — одповів Іван Федорович.

— Дуже, дуже зволили змінитися з того часу, як я вас знаю. Як же, — говорив далі Іван Іванович, — я ще пам'ятаю вас ось якими. — При цьому він підніс долоню на аршин од підлоги. — Покійний батенько ваш, дай боже йому царство небесне, незвичайний був чоловік. Кавуни та дині завжди в нього були такі, яких тепер ніде не знайдете. От хоча б і тут, — вів він далі, відводячи його набік, — подадуть вам за столом дині. Що це за дині? Дивитись не хочеться! Чи вірите, шановний пане, що в нього були кавуни, — промовив він з таємничим виглядом, розставивши руки, ніби хотів охопити товсте дерево. — Їй-богу, отакі!

— Ходімо до столу! — промовив Григорій Григорович, взявши Івана Федоровича за руку. Всі зайшли до їдальні.

Григорій Григорович сів на звичайному своєму місці, край стола, завісившись величезною серветкою, скидаючись у цьому вигляді на тих героїв, що їх малюють цирульники на своїх вивісках. Іван Федорович, червоніючи, сів на вказане йому місце проти двох панночок; а Іван Іванович одразу ж присів біля нього, радіючи душею, що буде з ким ділитися своїми знаннями.

— Ви даремно взяли куприк, Іване Федоровичу! Це індичка! — сказала бабуса, звернувшись до Івана Федоровича, якому в цей час підніс блюдо сільський офіціант в сірому фракі з чорною латкою. — Візьміть спинку!

— Матінко! Адже вас ніхто не просить втручатися! — промовив Григорій Григорович. — Будьте певні, що гість сам знає, що йому взяти! Іване Федоровичу, візьміть крильце, он друге, з пупком! Та що ж це ви так мало взяли? Візьміть стегенце! Ти чого роззявив рота з блюдом? Проси! Ставай, негіднику, навколішки! Говори зараз же: Іване Федоровичу, візьміть стегенце!

— Іване Федоровичу, візьміть стегенце! — проревів, ставши навколішки, офіціант з блюдом.

— Гм, що це за індичка! — промовив стиха Іван Іванович, з виразом зневаги повернувшись до свого сусіда. — Чи такі мають бути індички? Якби ви побачили в мене індичок! Я вас запевняю, що сала в одній більше, ніж у десятку таких, як оці. Чи вірите, пане мій, що навіть противно дивитися, як вони ходять у мене по двору, такі жирні!..

— Іване Івановичу, ти брешеш! — промовив Григорій Григорович, прислухавшись до його мови.

— Я вам скажу, — говорив все так само своєму сусіді Іван Іванович, удаючи, ніби він не чув слів Григорія Григоровича, — що торік, коли я відсилав їх у Гадяч, давали по п'ятдесят копійок за штуку. І то ще не хотів брати.

— Іване Івановичу, я тобі кажу, що ти брешеш! — промовив Григорій Григорович, щоб ясніше було, по складах і голосніше, ніж перше.

Але Іван Іванович, удаючи, ніби це стосувалося не його, говорив так само далі, тільки значно тихіше:

— Саме так, пане мій, не хотів брати. У Гадячі в жодного поміщика...

— Іване Івановичу! Адже ж ти дурний, і більше нічого, — голосно сказав Григорій Григорович. — Та ж Іван Федорович знає все це краще за тебе і, очевидно, не повірить тобі.

Тут Іван Іванович зовсім образився, замовк і взявся за індичку, незважаючи на те, що вона не така була жирна, як оті, що на них противно було дивитись.

Стук ножів, виделок та тарілок замінив на якийсь час розмову; але голосніше від усього чулося висмоктування Григорієм Григоровичем мозку з баранячої кістки.

— Чи читали ви, — запитав Іван Іванович після деякої мовчанки, висовуючи голову з своєї брички до Івана Федоровича, — книгу: "Подорож Коробейникова до святих місць"? Справжня насолода для душі й для серця! Тепер таких книг не друкують. Дуже жалко, що не подивився, якого року.

Іван Федорович, почувши, що мова йде про книгу, старанно почав набирати собі соусу.

— Справді, дивно, пане мій, як подумаєш, що простий міщанин пройшов усі місця ті. Більш як три тисячі верстов, пане мій! Більш як три тисячі верстов! Істинно його сам господь сподобив побувати в Палестині і в Єрусалимі.

— Так ви кажете, що він, — промовив Іван Федорович, який багато чув про Єрусалим ще від свого денщика, - був і в Єрусалимі!

— Про що ви кажете, Іване Федоровичу? — запитав з краю стола Григорій Григорович.

— Я тобто мав нагоду зауважити, що які є на світі далекі краї! — сказав Іван Федорович, буди сердечно задоволений з того, що вимовив таку довгу й складну фразу.

— Не вірте йому, Іване Федоровичу! — сказав Григорій Григорович, не почувши як слід. — Все бреше!

Тим часом обід закінчився. Григорій Григорович пішов до своєї кімнати, як звичайно, трохи поспати.

А гості пішли слідом за бабусею-господинею та панночками до вітальні, де той-таки стіл, на якому вони, їдучи обідати, залишили горілку, ніби якимось чудом заставився блюдечками з варенням різних сортів та блюдами з кавунами, вишнями й динями.

Відсутність Григорія Григоровича помітна була у всьому. Господиня стала балакучішою й відкривала сама, без прохання, багато секретів, як робити пастилу і сушити груші. Навіть панночки розговорилися; але білявенька, що здавалася молодшою на шість років од своєї сестри і якій на вигляд було біля двадцяти п'яти літ, була мовчазніша. Та найбільше говорив і діяв Іван Іванович. Бувши певний, що його тепер ніхто не зіб'є й не змішає, він говорив і про огірки, і про сіяння картоплі, і про те, які в старовину були розумні люди, — куди теперішнім — і про те, як дедалі все розумнішає і доходить до вигадування наймудріших речей. Одно слово, це був один з тих людей, які з великою охотою люблять займатися втішними для душі розмовами і говоритимуть про все, про що тільки можна говорити. Коли розмова торкалася поважних і благочестивих речей, то Іван Іванович зітхав після кожного слова, киваючи легенько головою; коли господарських, то висував голову з своєї брички і робив такі міни, що, дивлячись на них, здається, можна було прочитати, як треба робити грушевий квас, які великі ті дині, що про них він говорив, і які жирні ті гуси, що бігають у нього по двору. Нарешті... вже ввечері, на превелику силу пощастило Івану Федоровичу попрощатися. І, незважаючи на свою зговірливість і на те, що його насильно залишали ночувати, він настояв-таки на своєму намірі поїхати і поїхав.

V. НОВИЙ ЗАДУМ ТІТОНЬКИ

— Ну що? Видурив у старого лиходія запис? — таким запитанням зустріла Івана Федоровича тітонька, що нетерпляче чекала на нього вже кілька годин на ганку і не витерпіла нарешті, щоб не вибігти за ворота.

— Ні, тітонько! — відповів Іван Федорович, злазячи з візка. — У Григорія Григоровича нема ніякого запису.

— І ти повірив йому? Бреше він, проклятий! Коли-небудь попадеться, їй-право, відлупцюю його власними руками! О, я йому спущу сала! Однак треба спочатку поговорити з нашим підсудком, чи не можна судом з нього стягти... Але не про це тепер річ. Ну що ж, обід був хороший?

— Дуже... так, вельми, тітонько.

— Ну, а які були страви, розкажи? Стара, я знаю, майстерниця доглядати за кухнею.

— Сирники були з сметаною, тітонько. Соус з голубами, начиненими...

— А індичка з сливами була? — запитала тітонька, бо сама добре вміла готувати цю страву.

— Була й індичка!.. Вельми гарні панночки, сестриці Григорія Григоровича, особливо білявенька!

— А! — сказала тітонька і подивилася пильно на Івана Федоровича, що, почервонівши, опустив очі. Нова думка швидко промайнула в її голові. — Ну що ж? — запитала вона з цікавістю й жваво. — Які в неї брови?

Слід зауважити, що тітонька завжди бачила першу красу жінки — у бровах.

— Брови, тітонько, точнісінько такі, які, ви розповідали, замолоду були у вас. І на всьому обличчі невеличкі веснянки.

— А! — промовила тітонька, задоволена зауваженням Івана Федоровича, який, проте, й на думці не мав сказати цим комплімент. — А яке було на ній плаття? Хоч, проте, тепер важко знайти такої добротної матерії, яка от хоча б,

приміром, у мене на оцім капоті. Але не в цьому річ. Ну що ж, ти розмовляв про що-небудь з нею?

— Тобто як?... Я, тітонько? Ви, може, вже гадаєте...

— А що ж? Що ж тут дивного? На все божя воля. Може, тобі на роду написано жити з нею в парі.

— Я не знаю, тітонько, як ви можете таке говорити. Це свідчить, що ви зовсім не знаєте мене...

— Ну, от уже й образився! — промовила тітонька. "Ще молода дитина! — подумала вона про себе. — Нічого не знає! Треба їх звести до купи, хай познайомляться!"

Тут тітонька пішла глянути на кухню і залишила Івана Федоровича. Але з того часу вона тільки й думала про те, як побачити скоріш свого племінника жонатим і побавити маленьких внучат. У голові в неї нагромаджувались самі тільки готування до весілля, і помітно було, що в усіх справах вона метушилася значно більше, ніж раніш, хоч, однак, ці справи йшли скоріш гірше, ніж краще. Часто-густо, готуючи якесь тістечко, яке вона ніколи не довіряла куховарці, вона, замислившись і уявляючи, що біля неї стоїть маленький онучок, що просить пирога, неуважно простягала йому руку з кращим шматком, а дворовий пес, користуючись з цього, хапав цей ласий шматок і своїм голосним жваканням виводив її з задуми, за що й бував завжди битий кочергою. Навіть облишила вона свої улюблені заняття і не їздила полювати, особливо коли замість куріпки застрелила ворону, чого ніколи раніше з нею не траплялось.

Нарешті, через чотири дні після цього всі побачили викочену з сарая у двір бричку. Кучер Омелько, він же городник і сторож, ще з самого ранку стукав молотком і прибирав шкіру, відганяючи безперестану собак, що лизали колеса. Вважаю за свій обов'язок попередити читача, що це була та сама бричка, на якій їздив ще Адам. І тому, коли хтось буде видавати іншу за адамівську, то це суцця брехня, і бричка неодмінно підроблена. Зовсім невідомо, яким чи-

Художник К. Трутовський. На кладці.

ном вона врятувалася від потопу. Треба гадати, що в Ноевім ковчезі був для неї окремий сарай. Шкода дуже, що читачам не можна описати її вигляд. Досить сказати, що Василина Кашпорівна була дуже задоволена з її архітектури і завжди жалкувала, що вийшли з моди старовинні екіпажі. Сама будова брички трохи набік, тобто так, що правий бік її був значно вищий за лівий, дуже їй подобалася, бо, з одного боку, як вона казала, може влазити низенький, а з другого — високий. Зате всередині брички могло вміститися штук п'ять малорослих і троє таких, як тітонька.

Десь опівдні Омелько, впоравшись з бричкою, вивів з стайні троє коней, трохи, може, молодших од брички, і почав їх прив'язувати вірьовкою до величного екіпажа. Іван Федорович і тітонька, один з лівого боку, друга з правого, влізли у бричку, і вона рушила. Мужики, що траплялися по дорозі, бачивши такий багатий екіпаж (тітонька тільки коли-не-коли виїздила в ньому), шанобливо зупинялися, знімали шапки і вклонялися до пояса. Години за дві киби́тка зупинилася перед ґанком, — гадаю, не треба говорити: перед ґанком Сторченкового дому. Григорія Григоровича не було вдома. Бабуся з панночками вийшли зустріти гостей в їдальню. Тітонька підійшла величною ходою, дуже ловко виставила одну ногу наперед і сказала голосно:

— Дуже рада, пані моя, що маю честь особисто засвідчити вам мою пошану. А разом з рещпектом дозвольте подякувати за гостинність вашу моєму племінникові Іванові Федоровичу, що дуже він нею хвалився. Чудесна у вас гречка, пані! Я бачила її, під'їжджаючи до села. А дозвольте дізнатися, скільки кіп ви маєте з десятини?

Після цього почалося загальне цілування. А коли посідали у вітальні, то бабуся-господиня почала:

— Щодо гречки я не можу вам сказати: це справа Григорія Григоровича. Я вже давно облишила це, та й не можу: вже стара! В старовину в нас, я пам'ятаю, гречка

була до пояса; тепер бог знає що, хоча, між іншим, і кажуть, що тепер усе краще. — Тут бабуся зітхнула. І якось спостерігачеві почулося б у цьому зітханні зітхання давнього вісімнадцятого століття.

— Я чула, моя пані, що у вас власні ваші дівки чудесні вміють виробляти килими, — промовила Васирина Кашпорівна і цим зачепила бабуся за найчутливішу її струну. При цих словах вона ніби пожвавішала, і розмова в неї полилася про те, як слід фарбувати прядиво, як готувати для цього нитку. З килимів швидко розмова з'їхала на те, як солити огірки і сушити груші. Одно слово, не минуло й години, як обидві дами так розговорилися між собою, ніби вік були знайомі. Васирина Кашпорівна багато про що вже почала говорити з нею таким тихим голосом, що Іван Федорович нічого не міг почути.

— Та чи не хочете подивитися? — сказала, підводячись, бабуся-господиня.

З нею попідводилися панночки й Васирина Кашпорівна, і всі подалися в дівочу. Тітонька, одначе, дала знак Іванові Федоровичу залишитися і сказала щось тихо бабусі.

— Машенько! — сказала бабуся, звертаючись до білявенької панночки. — Зостанься з гостем та поговори з ним, щоб гостеві не було скучно!

Білявенька панночка залишилася й сіла на диван. Іван Федорович сидів на своєму стільці, як на голках, червонів і опускав очі; але панночка, здавалося, цього не помічала і байдуже сиділа на дивані, розглядаючи уважно вікна та стіни або стежачи очима за кішкою, що лякливо пробігала під стільцями.

Іван Федорович трохи підбадьорився і хотів був почати розмову; але здавалося, що всі свої слова він розгубив по дорозі. Нічого не спадало на думку.

Мовчанка тривала біля чверті години. Панночка все так само сиділа. Нарешті Іван Федорович насмілюся:

— Влітку дуже багато мух, пані! — промовив він напівтремтячим голосом.

— Дуже багато! — відповіла панночка. — Братик спеціально для цього зробив хлопавку з старого матінчиного черевика; але все ще дуже багато.

Тут розмова знову припинилася, і Іван Федорович уже ніяк не знаходив слів.

Нарешті господиня з тітонькою й чорнявою панночкою повернулися. Поговоривши ще трохи, Василина Кашпорівна попрощалася з бабусею і панночками, незважаючи на всі запрошення залишитися ночувати. Бабуся з панночками вийшли на ганок провести гостей і довго ще кланялися тітоньці й племінникові, що виглядали з брички.

— Ну, Іване Федоровичу! Про що ж ви говорили удвох з панночкою? — запитала по дорозі тітонька.

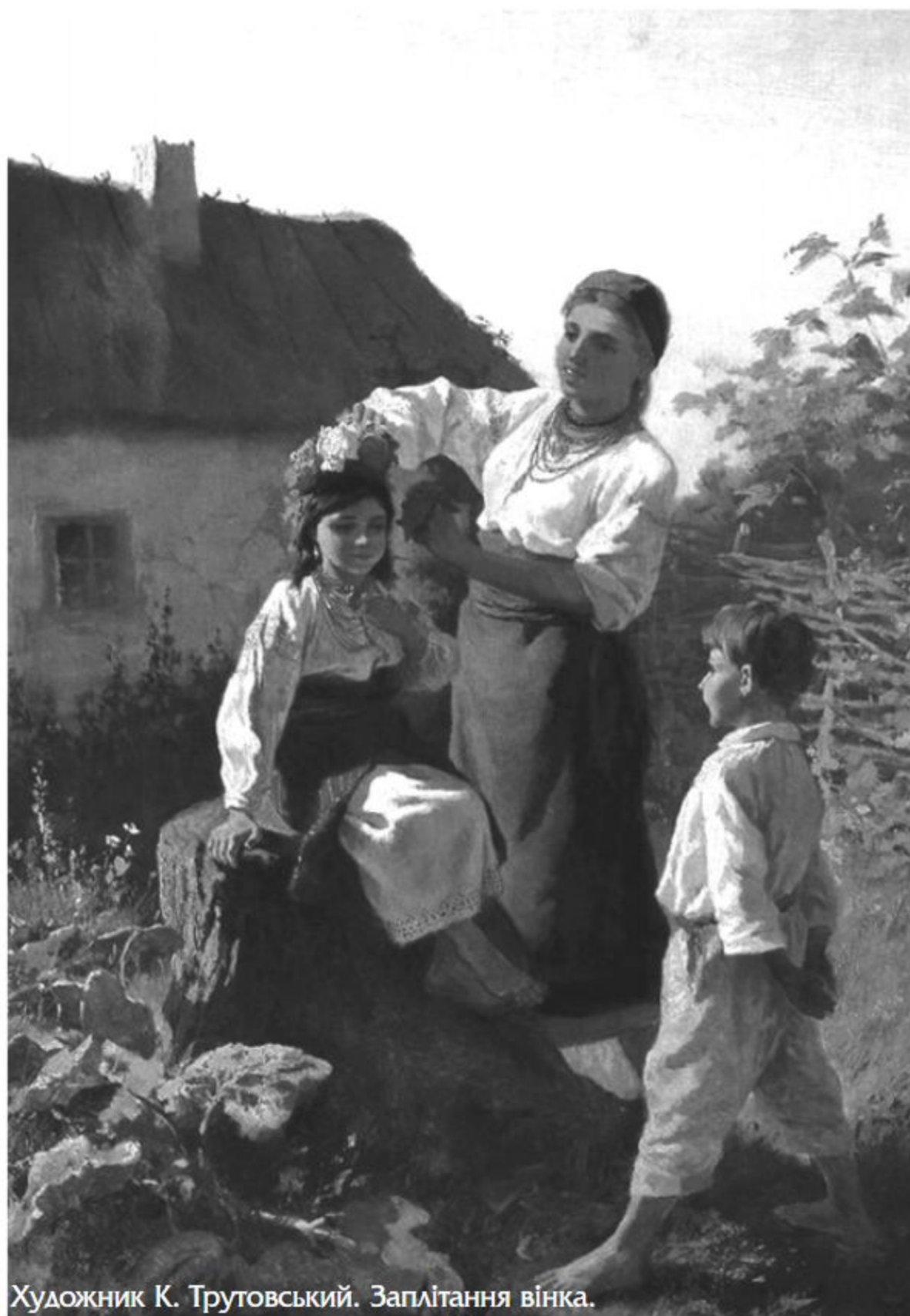
— Вельми скромна й добронравна дівиця Марія Григорівна! — сказав Іван Федорович.

— Слухай, Іване Федоровичу! Я хочу поговорити з тобою серйозно. Адже тобі, слава богу, тридцять восьмий рік. Чин ти вже маєш хороший. Час подумати і про дітей! Тобі неодмінно потрібна дружина...

— Як, тітонько! — закричав, перелякавшись, Іван Федорович. — Як дружина! Ні, тітонько, годі-бо... Ви зовсім мене засоромили... я ще ніколи не був одружений... Я зовсім не знаю, що з нею робити!

— Дізнаєшся, Іване Федоровичу, дізнаєшся, — промовила, посміхаючись, тітонька; та й подумала про себе: "Куди ж! Ще зовсім молода дитина, нічого не знає!" — Так, Іване Федоровичу! — говорила вона далі вголос. — Кращої дружини не можна знайти тобі, як Марія Григорівна. Тобі вона до того ж дуже сподобалася. Ми вже щодо цього чимало переговорили з бабусею: вона дуже рада мати тебе за свого зятя; ще, правда, невідомо, що скаже той гріховод Григорович. Але ми не подивимося на нього, і хай-но він тільки наважиться не віддати посагу, ми його до суду.

Художник К. Трутовський. Заплітання вінка.

В цей час бричка під'їхала до двору, і старезні шкапи підбадьорилися, відчуваючи, що близько стайня.

— Слухай, Омельку! Коням насамперед дай одпочити як слід, а не веди зразу, розпрягши, до води! Вони коні гарячі. Ну, Іване Федоровичу, — говорила далі, вилазячи, тітонька, — я раджу тобі гарненько подумати про це. Мені ще треба забігти на кухню, я забула Солосі замовити вечерю, а вона, негідниця, я гадаю, сама й не подумала про це.

Але Іван Федорович стояв, ніби громом прибитий. Щоправда, Марія Григорівна дуже непогана панночка, але оженитися!.. Це здавалося йому таким дивним, таким чудним, що він ніяк не міг подумати без страху. Жити з дружиною!.. Незрозуміло! Він не сам буде в своїй кімнаті, а їх має бути скрізь двоє!.. Піт виступав у нього на обличчі в міру того, як він заглиблювався в роздуми.

Раніш, ніж завжди, ліг він у постіль, але, хоч як намагався, ніяк не міг заснути. Нарешті бажаний сон, цей загальний заспокоювач, прийшов і до нього; але який сон! Ще таких чудернацьких сновидінь він ніколи не бачив. То снилося йому, що навколо нього все шумить, крутиться, а він біжить, біжить, не відчуває під собою ніг... от уже вибивається з сил... Раптом хтось хапає його за вухо. "Ой! Хто це?" — "Це я, твоя дружина!" — з шумом говорив йому якийсь голос; і він раптом прокидався. То ввижалося йому, що він уже одружений, що все в їх домику таке чудне, таке дивне: в його кімнаті стоїть не одиноке, а подвійне ліжко. На стільці сидить дружина, йому дивно, він не знає, як підійти до неї, про що говорити з нею; і помічає, що в неї гусяче лице. Ненароком він повертається вбік і бачить другу дружину, теж з гусячим лицем. Повертається в інший бік — стоїть третя дружина. Назад — ще одна дружина. Тут його охоплює туга. Він кинувся бігти в садок; але в садку жарко. Він скинув капелюха і бачить: в капелюсі сидить дружина. Піт виступив у нього на обличчі. Поліз у кишеню за хусткою — і в кишені дружина, вийняв

з вуха вату — і там сидить дружина... То раптом він стрибав на одній нозі; а тітонька, дивлячись на нього, говорила з поважним виглядом: "Так, ти мусиш стрибати, бо ти вже тепер одружена людина". Він до неї, а тітонька вже не тітонька, а дзвіниця. І почував він, що хтось його тягне вірьовкою на дзвіницю. "Хто це тягне мене?" — жалібно промовив Іван Федорович. "Це я — твоя дружина, тягну тебе, бо ти дзвін". — "Ні, я не дзвін, я Іван Федорович!" — кричав він. "Так, ти дзвін", — говорив, проходячи мимо, полковник П*** піхотного полку. То раптом снилося йому, що дружина зовсім не людина, а якась шерстяна матерія; що він у Могильові заходить у крамницю до крамаря. "Якої накажете матерії? — говорив крамар. — Ви візьміть дружини, це наймодніша матерія! Дуже добротна! З неї тепер шиють сюртуки". Крамар міряє й ріже дружину. Іван Федорович бере під пахву, йде до жида, кравця. "Ні, — каже жид. — Це погана матерія! З неї ніхто не шиє собі сюртука..."

Переляканий, безтямний прокидався Іван Федорович. Холодний піт лився з нього градом.

Тільки-но встав він уранці, зразу ж звернувся до ворожебної книги, в якій наприкінці один добросердий книго-торговець, через свою рідкісну добрість і некорисливість, умістив скорочений сонник. Але там зовсім не було нічого, навіть хоч трошки схожого на такий чудернацький сон.

Тим часом у тіточчиній голові визрів зовсім новий задум, про який ви дізнаєтесь у наступному розділі.

ВТРАЧЕНА ГРАМОТА

Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви

***

Переклад Степана Васильченка

Так ви хочете, щоб я ще розказав вам про діда? Чому й не розказати, не потішити стародавньою побрехенькою? Ех, старовина, старовина! І яка то розкіш, яка радість зійде на серце, коли почуєш про те, що давно-давно, ні місяця йому, ні року немає, діялось на світі! А до того ще як вплутається який родич, дід чи прадід, — ну, тоді і рукою махни: от щоб мені похлинутися за акафістом великомучениці Варварі, коли не здається, що все тее діялось тоді з тобою, ніби ти вліз у прадідову душу або прадідова душа у тобі грає... А гірш од усього мені оці наші дівчата та молодиці; ступи тільки на поріг, так одразу й засокочуть: "Хомо Григоровичу, Хомо Григоровичу! *Ану ж бо якої казочки-страховиночки! Ану ж бо, ну ж бо!..*" — тара-та-та, та-та-та... І як почнуть, і як почнуть... Розказати не важко, тільки подивіться ж ви, що тоді діється з ними, як полягають спати. Я добре знаю, що кожна тремтить під укриттям, ніби б'є її лихоманка,

З головою б рада влізти в свій кожух. Шкрябне об горщик пацюк чи сама як-небудь зачепить ногою коцюбу — боже ж ти мій, вже й душі немає. А на другий день ніби й не було того нічого; чіпляється знову: розкажуй їй страшної казки, та й годі. Про що б же вам розказати? Зразу не спаде на думку... Хіба от що, розкажу я вам про те, як покійний мій дід грав з відьмами в дурня. Тільки заздалегідь прошу вас, панове, — не перебаранчать, бо щоб не вийшло такого киселю, що соромно буде і в рот його взяти. Покійний дід, треба вам сказати, на свій час був козак не простий. Знав він, де твердо-он-то і де слово-титлу поставити. У свято, бувало, так одпече апостола в церкві, що куди якомусь теперішньому поповичеві. А за тодішніх часів, самі знаєте, коли б зібрати грамотіїв з усього Батурина, то ні для чого було б і шапки підставляти, — всіх в одну жменю забирай. Отже, не диво, що усякий зустрічний вклоня-

вся дідові мало не до пояса.

Треба було одного разу вельможному гетьманові послати до цариці грамоту. Тодішній полковий писар... от, як на лихо, прізвища його не пригадаю... *Віскряк не Віскряк, Мотузочка не Мотузочка, Голопуцьок не Голопуцьок...* Знаю тільки, що химерне якесь теє прізвище — гукнув ото він діда і каже йому, що так і так, виряджає його сам гетьман з грамотою до цариці. Дід не любив довгих зборів: зашив грамоту в шапку; вивів коня; цмокнув жінку і двох своїх, як він казав, поросят, що одно з них доводиться рідним батьком хоч би й нашому братові; і збив за собою таку куряву, ніби п'ятнадцять хлопців заходилися посеред шляху гратися в каші. На ранок, ще й півень вчетверте не проспівав, як дід був уже в Конотопі. А там на той час ярмарок: людей на вулицях — аж у очах рябіє. А що було ще рано, то всі куняли, порозлягавшись на землі. Коло корови лежав гуляка-парубок з червоним, як снігур, носом; трохи далі, сидячи, хропла перекупка з кременями, синькою, дробом та бубликами; під возом лежав циган; на возі з рибою чумаки; на самому шляху розкидав ноги бородань москаль з поясами та рукавицями... ну, всякого наброду, як водиться на ярмарках. Дід спинився, став роздивитись. Тим часом по ятках почало потроху ворухитись: забряжчали пляшками жидівки; то в одному місці, то в другому повалив дим, і по всьому табору пішов дух гарячих сластеньонів. Дід згадав, що в нього немає про запас ні тютюну, ні огнива; от і пішов він по ярмарку тинятись. Не встиг пройти ступнів двадцять — назустріч запорожець. Гуляка, видно! Штани червоні на ньому, як жар, синій жупан, ясний, барвистий пояс, збоку — шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти — запорожець, та й тільки! Ех, люди то були! Стане, було, випростається, закрутить молодецького вуса, брязне підковами і — піде! Та як піде: ноги витанцьовують, як веретено в бабиних руках; по струнах ударить — струни на бандурі, як вихор, зашумлять;

сам у боки, навприсядки; а як заспіває — душа гуляє!.. Ні, минулось: не бачити вже запорожців! Так от, зустрілись. Слово-друге, познайомились. Загомонілись, заговорились, за балачками дід зовсім забув про те, що йому треба їхати. І загуляли козаки, як перед великим постом на весіллі. Тільки скільки не гуляй, все ж набридне бити горщики та шпурляти грішми межи люди, та й ярмаркові не вік же стояти! От і домовились козаки не розлучатись і далі їхати разом. Виїхали в поле, як уже сутеніло. Сонце зайшло; де-не-де горіли тільки замість нього червонясті смуги; у полі рябіли ниви, як святкові плахти чорнобривих молодиць. Балакучий став наш запорожець на диво. Дід та ще другий козак, що пристав до гурту, подумали вже, чи не біс сидить в ньому. Звідки у нього оте все бралось. Історії та примовки такі дивні, що дід кілька разів хапався за боки і мало кишок не порвав од реготу. Та в полі дедалі темнішало, а разом з тим незв'язнішою ставала і молодецька мова. Далі він і зовсім примовк, став полохатись кожного шелесту.

— Ге-ге, земляче! Та ти не на жарти сов лічиш. Чи не думаєш, як би швидше додому та на піч!

Запорожець обернувся і звів на них налякані очі свої.

— Перед вами не потаюсь, знайте ж: моя душа давно вже за продана чортові.

— Чи ба, яке диво! Кому на своєму віку не доводилось з ними мати мороку? Отут-то й треба гулять, як кажуть, щоб аж гуло.

— Ех, хлопці! Гуляв би, коли ж цієї ночі строк козакові! Гей, браття! — сказав він і ляснув їх по руках. — Ех, не дайте пропасти! Не спить одну цюю ніч, не забуду вашої дружби довіку!

Як же не допомогти чоловікові в такій біді? Дід так і сказав, що швидше дасть він одрізати оселедець на своїй голові, ніж попустить чортові хоч понюхати мордою його собачою християнської душі.

Наші козаки, може, їхали б довго ще, коли ж усе небо ніч зап'яла, наче чорним рядом, і в полі стало темно, як під овечим кожухом. Ген-ген тільки мерехтів вогник, і коні, почувши близьке стійло, стали поспішати, нашорошивши вуха і втупивши очі в морок. Вогник, здавалося, біг назустріч, незабаром під'їхали до шинку, що похилився на один бік, мов тая баба, що вертається з веселих хрестин. За тих часів шинки були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки не було де розгулятися, ударити горлиці чи гопака, прилягти навіть, коли зайде в голову хміль і ноги почнуть писати по-кой-он-по, не було де. Увесь двір був заставлений чумацькими возами, під повітками, в яслах, в сінях, — один згорнувшись, другий розкинувшись, хропли чумаки, як коти. Тільки шинкар біля каганця карбував на палиці, скільки кварт та осьмух висушили чумаки. Дід, узявши третину відра на трьох, пішов у повітку. Всі троє лягли в ряд. Тільки не встиг дід повернутися, аж чує: його товариші сплять уже як мертві. Розбудивши третього козака, що пристав до них, дід нагадав йому, що вони обіцяли цю ніч не спати. Той підвів голову, протер очі і знову заснув. Нічого робити, довелося дідові самому вартувати. Щоб як-небудь перебити сон, він обдивився всі вози, навідався до коней, запалив люльку, вернувся назад і сів знову коло своїх. Тихо скрізь, як у вусі. Аж ось ввижається йому, що з-за сусіднього воза щось сіре висуває роги... Тут очі дідові почали злипатися так, що треба було щохвилини протирати їх кулаками та промивати недопитою горілкою. Як тільки ж вони прояснялись, все щезало. Трохи згодом знову лізе з-під воза страховище... Дід витріщив очі, скільки міг; та клятуща дрімота все перед ним затуманила; руки його окостеніли; голова похилилась на груди, і міцний сон охопив його так, що він повалився як убитий. Довго спав дід, і вже добре напекло сонце йому голе тім'я, перш ніж схопився він на ноги. Потягнувшись разів зо два й почухавши спину, помітив він, що возів у дворі стояло

вже не стільки, як звечора. Чумаки, певне, вирушили ще вдосвіта. До своїх — козак спить, а запорожця немає. Одна тільки на тому місці свитка лежала. Розпитувать — ніхто й знати не знає. Страшно стало дідові, думки заснували. Пішов подивитись на коней — ні свого, ні запорожцевого! Що це за знак? Нехай, скажімо, запорожця взяв чорт, а хто ж коні? Розміркувавши, дід вирішив, що чорт, мабуть, приходив з пекла пішки, а як до пекла світ не близьенький, то він підчепив його коня. Дуже боляче було йому, що не додержав він козацького слова. "Ну, — думає, — робити нічого, піду пішки: може, трапиться по дорозі який баришник з ярмарку, якимось розживусь на коня". Тільки почав шукати шапку, а шапки — немає. Ударився дід об поли руками, коли згадав, що звечора помінялись вони на час шапками із запорожцем. Кому ж її взяти, як не чортові. От тобі й гетьманський гонець! От тобі й привіз грамоту до цариці! Тут дід почав шпетити чорта такими словами, що, думаю, тому не один раз чхнулось у пеклі. Та лайкою все ж не допоможеш; а потилицю скільки дід не чухав, придумати нічого не придумав. Що робити? Кинувся дід шукати розуму у добрих людей: зібрав усіх, що були тоді в шинку, чумаків і так заїжджих, розказав їм свою пригоду. Довго думали чумаки, спершись підборіддями на батogi; покрутили головами і сказали, мовляв, не чули ще вони такого дива на хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту украв чорт. А інші додали, що коли чорт та москаль що-небудь украдуть, то тільки те й бачив. Тільки шинкар мовчки сидів у кутку. Дід і підступив до нього. Коли людина мовчить, то вже, видно, розумна. Тільки ж шинкар не дуже щедрий був на слова; і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьма злотими, то скільки б не стояв перед ним, нічого б не вистояв.

— Я тебе навчу, як знайти грамоту, — сказав він, одвівши діда вбік. У діда одлягло од серця. — Я вже по очах бачу, що ти — козак, не баба! Дивися ж! Недалеко од шин-

ку дорога зверне праворуч, у ліс. Як тільки почне в полі примеркати, будь наготові. У лісі живуть цигани і виходять із своїх нір кувати залізо такої ночі, коли тільки самі відьми літають на своїх кочергах. З чого вони насправді живуть, того тобі не треба знати. В лісі почуєш багато стук, тільки ти не йди на той стук, а буде перед тобою маленька стежка мимо обгорілого дерева, тією доріжкою іди, та й іди, та й іди... Буде тебе тернина колоти, густа ліщина дорогу тобі заслоняти — ти все йди; і як дійдеш до невеличкої річки, тоді тільки спинися. Там ти й побачиш, кого треба; та не забудь іще набрати в кишені того, для чого й кишені шиють... Бо сам знаєш, що тее добро і люди, і чорти однаково люблять.

Сказавши це, шинкар пішов знову у свій закамарок і вже не хотів більше говорити ні слова.

Покійний дід був не з боязких; стріне, бувало, вовка, так зразу за хвіст і хапає; пройде з кулаками поміж козаків, — всі, як груші, попадають на землю. Одначе і в нього пішов мороз поза шкірою, коли увійшов він такої гупої ночі в ліс. Хоч би тобі зірочка в небі. Темно і глухо, як у винному підвалі; тільки чути було, як десь високо-високо, над головою, гуляв холодний вітер у верховітті і як дерева, мов ті захмелілі козацькі голови, розгульно похитувались і шепотіли листям свою п'яну мову. Аж ось повіяло таким холодом, що дід і про свій теплий кожух згадав, і ніби застукало одразу сто молотків у лісі, аж дідові в голові задзвеніло, і освітило на мить увесь ліс наче блискавицею. Дід одразу побачив стежку, протоптану поміж чагарником. Ось і обгоріле дерево, і куці терну! Так, все так, як було йому казано; ні, не одурив шинкар. Проте не дуже-то й весело було лазити поміж колючими кущами; ще зроду дідові не доводилось зазнати, щоб прокляті колючки та сучки так боляче дряпались: що не ступне дід, так і пориває його ойкнути. Помалу-помалу вибрався дід на просторе місце і помітив, що ліс став рідший, зате дерево в ньому таке тов-

сте, що такого він не бачив і по той бік Польщі. Поміж деревами блиснула й річка, чорна, як воронована сталь. Довго стояв дід на березі, розглядаючись. На тому боці горить вогонь, то, здається, ось-ось погасне, то знову відсвічується в річці, що тремтить, як польський шляхтич у козацьких лапах. А ось і місток! "Ну, по такому містку хіба тільки чортяча таратайка проїде". Дід, одначе, не довго думав, і швидше, ніж інший вийняв би ріжок з табакою, був уже на тім боці. Тепер тільки він побачив, що коло вогню сиділи люди, та такі пики, що в інший час чого б не дав дід, щоб тільки не знатися з ними. Та тепер нічого не вдієш, треба знайомитись. От дід і одважив їм поклону, мало не до пояса:

— Боже поможи вам, добрі люди!

Хоч би один головою кивнув; сидять та мовчать та щось підсипають у вогонь. Побачивши одне порожнє місце, дід, не довго думавши, сідає й собі. Пики мовчать, мовчить і дід. Довго сиділи мовчки. Набридло дідові; поліз він до кишені, дістав люльку, глянув навкруги — жоден не дивиться на нього.

— Вже, добродійство, будьте ласкаві, як би так, щоб до прикладу сказати, того... (дід жив на світі чимало, знав уже, як розпускати баляндраси, і при нагоді, мабуть, і перед царем знав би, що сказати), щоб, приміром кажучи, і себе не забути, і вас не образити, — люлька в мене є, та того, чим її запалити, чортма.

І на це дідові хоч би слово, тільки одна пика сунула гарячу головешку прямісінько дідові в лоб так, що коли б він трохи не одхилився, то, може, навіки попрощався б з одним оком. Побачивши, нарешті, що марно тільки проходить час, дід наважився — чи буде його слухати чортове кодро, чи не буде — розказати діло. Пики і вуха понаставляли, і лапи попростягали. Дід догадався, взяв у жменю всі свої гроші і кинув, як собакам, їм у середину. І зразу все перед ним перемішалось, земля затрусилась, і як уже воно

сталось, — він і сам того не розкаже — опинився десь чи не в самісінькому пеклі.

— Матінко моя рідна! — охнув дід, гарненько роздивившись: які страховища! Одне хороше, друге ще краще. Відьом така гибель, як от, буває, снігу випаде на різдво: та виряджені, та намазані, як панночки на ярмарку. І всі вони, скільки не було їх там, наче п'яні, вибивали якогось пекельного тропака. Куряву збили — світу не видно! Тільки б подивитись, як високо стрибало бісове поріддя, і то у хрещеної людини мороз пішов би поза спиною. Одначе хоч і страшно було, а все ж сміх узяв діда, коли він побачив, як чорти з собачими мордами на німецьких ніжках вертіли хвостами та упали коло відьом, мов парубки коло красних дівчат, а музики лупили кулаками себе в щоки, як у бубни, а носами висвистували, як у валторни. Тільки загледіли вони діда — так і гунули до нього ордою. Свинячі, собачі, козячі, дрохвині, конячі морди — всі притьмом полізли цілуватися. Плюнув дід, так йому гидко стало! Нарешті, вхопили вони діда і посадовили за стіл, такий, мабуть, завдовжки, як шлях од Конотопа до Батурина. "Ну, це ще не дуже погано, — подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, капусту з кришеною цибулею і багато всяких ласощів, — видно, чортова наволоч не додержує посту". Треба вам сказати, що дід, коли траплялось, не одмовлявся перехопити того-сього на зуби. Любив попоїсти небіжчик із смаком, а тому не заходячи у довгі розмови, присунув до себе миску з нарізаним салом, окорок шинки; взяв виделку, що хіба трохи менша від тих вил, якими дядько бере сіно, зачепив нею найбільший шматок, підставив скоринку хліба та — зирк, і одніс у чужий рот. Ось-ось, отут коло самих його вух, — навіть чути, як чиясь пика чвакає на весь стіл та зубами клацає. Дід нічого; бере другий шматок, і от, здавалось, уже й по губах зачепив, тільки знову ж не в своє горло. Втретє — те ж саме. Збісенів дід; забув і страх, і те, в чиїх лабетах він тепер. Як

підскочить до відьом:

— Та що це ви, іродове плем'я, сміятись надумали з мене? Коли зараз же не оддасте моєї козацької шапки, то хай буду я католик, коли не поверну ваших свинячих рил на потилицю!

Ще дід не доказав цих слів, як се чортовиння вискалило зуби і зняло такий регіт, що в діда й на душі похолонуло.

— Добре! — завищала одна відьма, що її дід визнав за старшу, бо личина в неї була, мабуть, чи не найкраща, — шапку оддамо тобі, тільки ти спершу зіграй з нами тричі в дурня!

Ну, що ви скажете? Козакові сісти з бабами в дурня! Дід почав було одмагатись, далі все ж таки сів. Принесли карти, замашчені, такі, якими попівни ворожать про женихів.

— Так от слухай! — загавкала відьма знову. — Коли хоч один раз виграєш — твоя шапка; коли ж усі три рази зостанешся в дурнях, то вже не прогнівайся, не тільки шапки, може, й світу більше не побачиш!

— Здавай, здавай, стара відьмо! Що буде, те й буде.

Роздали карти. Узяв дід свої в руки — і дивитись не хочеться, таке сміття: хоч би на сміх один козир. Масть — десятка найстарша, навіть пар немає; а відьма все п'ятерики підсипає. Довелось зостатися дурнем! А тут одразу як заіржали, загавкали, зарохкали морди з усіх боків:

— Дурень! Дурень! Дурень!

— Щоб тебе розірвало, бісова челядь! — закричав дід, затуляючи пальцями вуха.

"Ну, — думає, — відьма підтасувала; тепер я сам буду здавать". Здав. Засвітив козира. Подивився в карти: масть — кращої й не треба, і козирі є. Спершу пішло діло наче й добре, аж ось відьма — п'ятерик з королями! У діда на руках самі козирі; не довго думавши — лясь усіх королів по вусах козирями.

— Еге-ге! Це не по-козацькому! А чим це ти криєш, земляче?

— Як чим? Козирями!

— Може, по-вашому, це й козири, а по-нашому, ні!

Подивився — справді проста масть. Що за чортovinня! Довелося вдруге зостатись дурнем, і знову почали чорти дерти горло: "Дурень! Дурень!" — аж стіл ходив ходором і стрибали по столу карти. Розгарячився дід; здав востаннє. Знов іде добре. Відьма знову п'ятерик; дід побив і набрав з колоди повну руку козирів.

— Козир! — крикнув він і так ляснув картою по столу, що її аж покорибило; відьма, ні слова не казавши, покрила вісімкою масті.

— А чим це ти, старий чорте, криєш? — Відьма підняла карту: під нею була проста шістка.

— Чи не чортові штуки! — крикнув дід і скільки сили стукнув кулаком по столу.

Щастя ще, що у відьми була погана масть; у діда, як навмисне, на той час пари. Став набирати карти з колоди, тільки... ой... таке сміття суне, що дід і руки опустив. В колоді жодної карти. Пішов уже так, не дивлячись, простою шісткою; відьма прийняла. "От тобі й на! Це ж що за знак? Еге-ге! Певне, тут щось та не так!" От дід карти потихеньку під стіл — та й перехрестив; гляне, — а у нього на руках козирні: туз, король, валет, а замість шістки він спустив кралю.

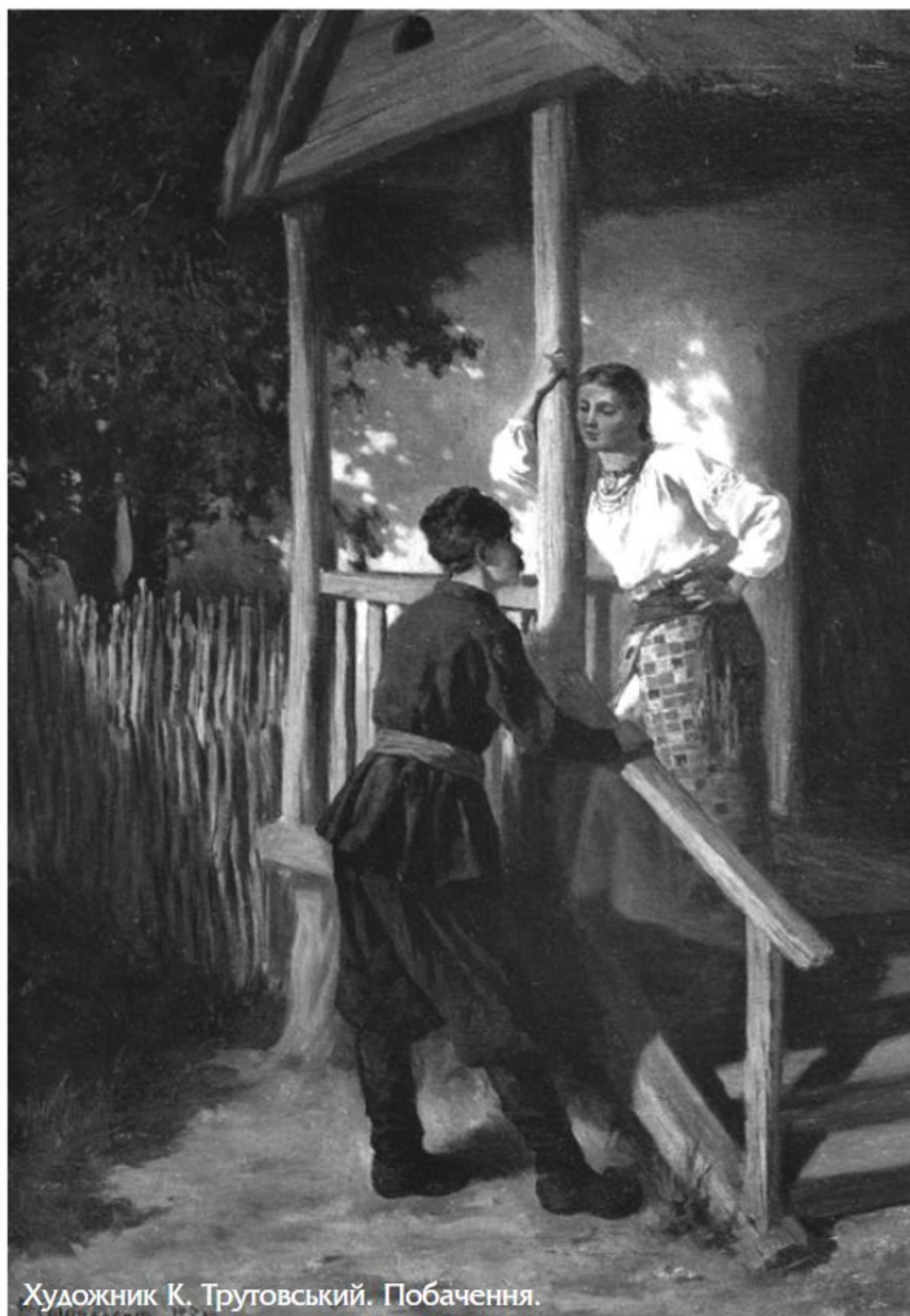
— Ну й дурний же я був! Король козирний! Що, прийняла? Га? Котяче поріддя!.. А туза не хочеш? Туз! Валет!

Грім пішов по пеклу; відьму скрючило, звідки не взялася шапка — бух! прямісінько дідові в лице.

— Ні, цього мало! — крикнув дід, осмілівши і надівши шапку. — Коли зараз передо мною не стане молодецький кінь мій, то от, побий мене грім на цьому самому нечистому місці, коли я не перехрещу святим хрестом вас усіх! — Вже було й руку підняв, як тут заgrimіли перед ним коня його кістки.

— Оце тобі кінь твій!

Художник К. Трутовський. Побачення.

Заплакав, сірома, дивлячись на них, як мала дитина. Жаль стало старого товариша!

— Дайте ж мені хоч якого-небудь коня вибратися із гнізда вашого!

Чорт ляснув гарапником — кінь, як вогонь, звився під дідом, і дід птахом вилетів нагору.

Острах узяв діда посеред дороги, коли кінь, не слухаючись ні крику, ні поведів, стрибав через провалля та болота. Де дід тільки не був, дрож проймала, коли розказував. Плянув якось собі під ноги — і обімлів: бескеття, кручі! А чортовій тварині хоч би тобі що: так прямісінько й летить. Спробував дід держатися, та де вже там удержитися. Через пеньки, через купини полетів сторчака у провалля і так гепнувся на дні на землю, що, здавалось, там і дух з нього вилетів. Принаймні, що діялося з ним далі, дід нічого вже не пам'ятав; а як опам'ятався та роздивився, то вже зовсім розвиднілось; перед ним були знайомі місця, а сам він лежав на даху своєї ж таки хати.

Перехрестився дід, коли зліз додолу. І трапиться ж отаке чортovinня! Чого тільки з чоловіком не буває в світі! Подивився на руки — всі в крові; глянув у діжку з водою — і лице теж. Умившись гарненько, щоб не налякати дітей, входить він потихеньку в хату; дивиться: перелякані діти до нього задкують і показують йому пальцями на матір: "Дивись, дивись, мати, мов дурна, скаче!" І справді, жінка сидить перед гребенем і спить. У руці держить веретено, а сама сонна підскакує на лавці. Дід її за руку, потихеньку розбудив:

— Здорова, жінко! Як ся маєш?

Та довго дивилася, нічого не розуміючи, аж потім уже впізнала діда й розказала, як їй снилось, що піч їздила по хаті, виганяючи лопатою горшки, помийниці... і ще таке щось, що їй ладу йому не добереш.

— Ну, — каже дід, — тобі у сні, а мені наяву. Треба, бачу, буде освятити нашу хату; мені ж тепер гаятися нічого.

Спочивши трохи, дід добув коня і вже не спинявся ні вдень ні вночі, поки не доїхав до місця і не оддав грамоти до рук самої цариці. Отам уже дід надивився такого дива, що вистачило йому надовго після того розказувати: як повели його в палати, такі високі, що коли б десять хат поставити одна на другу, і тоді, мабуть, не дістали б. Як зазирнув він в одну кімнату — нема; в другу — нема; в третю — нема; в четвертій — теж нема, а вже в п'ятій гляне — сидить сама, в золотій короні, в сірій новісінькій свитці, в червоних чоботях і їсть золоті галушки. Як звеліла вона насипати йому повну шапку синиць, як... — та чи й пригадаєш усе... Про свою пригоду з відьмами дід забув і думати, і коли, бувало, хто-небудь про це і нагадував, то дід мовчав, ніби й мова не до нього, і довго доводилось його прохати, щоб розказав усе, як було. І, видно, вже через те, що зразу після того не освятили хату, його жінці кожного року в той самий час бувало таке диво, що танцюється їй, та й тільки. До чого не візьметься, а ноги своєї затівають, так і пориває піти в танок.

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

Бувальщина, розказана дячком ***ської церкви

***

Переклад Степана Васильченка

Їй-богу, набридло вже розказувати! Бо що ви думаєте? Справді, скучно: кажи та й кажи, і не відв'яжуться. Ну, добре, я розкажу, тільки, ей-ей, це буде востаннє. От ви казали, що людина може справитися, як то кажуть, з чортом. Воно-то й так, тобто коли гарненько подумати, то буває на світі всього... Тільки все ж не говоріть цього. Захоче обморочити диявольська сила, то обморочить. Їй-богу, обморочить! Ось слухайте, будьте ласкаві: було нас у батька всіх четверо. Я був іще тоді дурень. Всього мав років одинадцять; так ні ж бо — не одинадцять: пригадую, як зараз, що коли одного разу побіг рачки і загавкав по-собачому, батько гукнув на мене, похитавши головою:

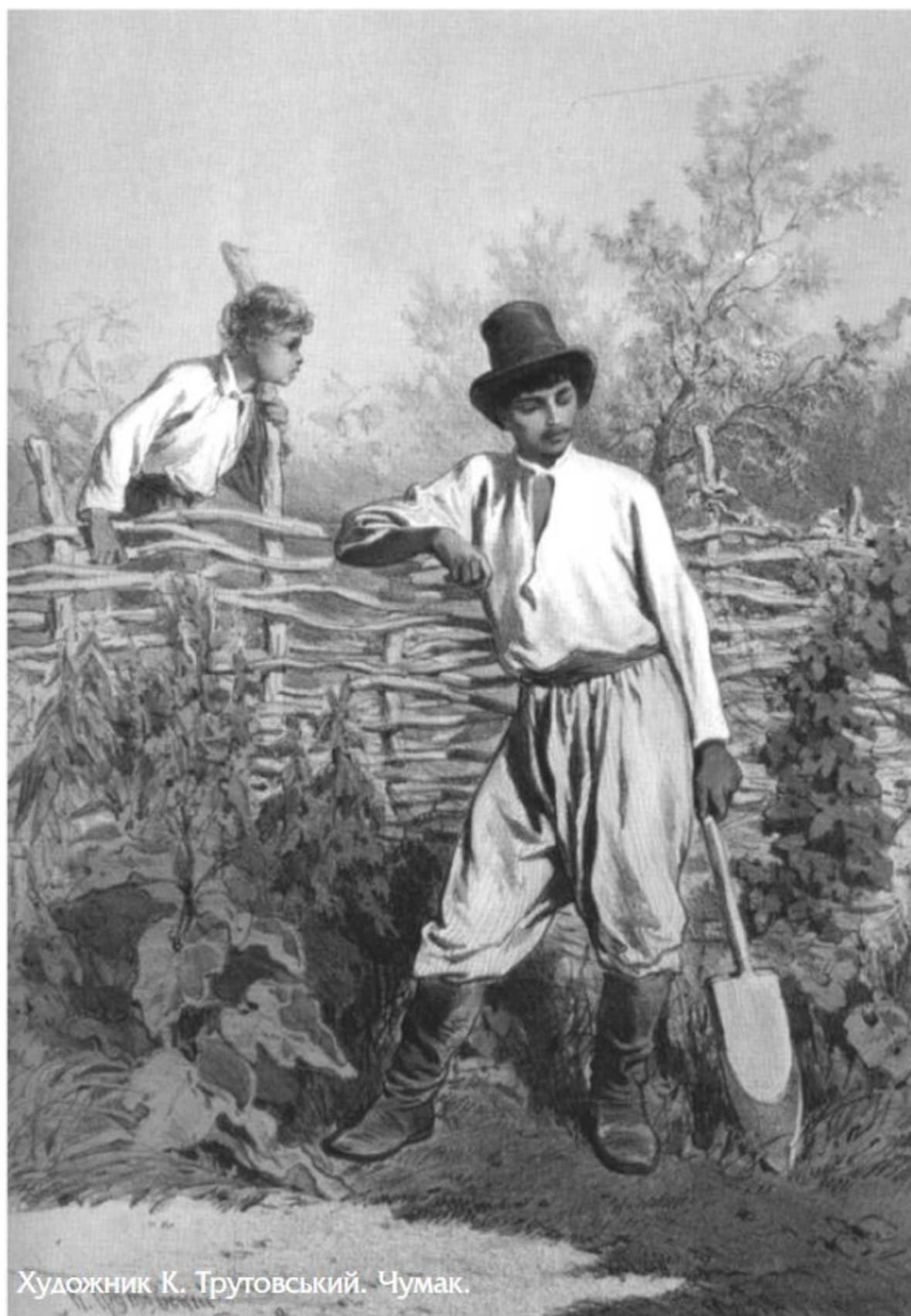
— Ей, Хомо, Хомо! Тебе женити пора, а ти дурієш, як молодий лошак!

Дід ще тоді був живий і на ноги, — хай йому легенько гикнеться на тім світі, — кріпенький. Бувало, оце надуває...

Та що ж так розказувати? Цей вигрібає цілу годину з печі жарину для своєї люльки, другий чогось побіг за комору. Що ж це справді!.. Ще коли б з примусу, а то самі напросились. Слухати так слухати!

Батько ще на початку весни повіз у Крим на продаж тютюн. От не пригадую тільки, два чи три вози спорядив він. Тютюн був тоді в ціні. Взяв він із собою і брата трьох літ — заздалегідь привчати до чумакування. Нас зосталося: дід, мати, я, та брат, та ще брат. Дід насадив баштан понад самим шляхом і перейшов жити в курінь; взяв і нас з собою горобців та сорок ганяти з баштана. Не скажу, щоб там було погано. За день, бувало, наїсися огірків, динь, ріпи, цибулі, гороху, що в животі, їй-богу, наче півні співають. Ну, а до того ж і вигода. Шляхом їздить усякий люд кожному заманеться кавуна або дині. Хуторяни, бувало, чого тільки не нанесуть на обмін: курей, яєць, індиків...

Художник К. Трутовський. Чумак.

Життя було хороше. А найбільше до вподоби було дідові те, що кожного дня проїде шляхом чумаків возів із півсотні. Чумаки, знаєте, люди бувалі: почнуть розповідати — аби слухати охота! А дідові чумацькі розмови, як голодному галушки. Бувало, оце стрінеться з старими знайомими (діда вже всі знали), та ви самі знаєте, що буває, коли зійдеться старизна. Тара, тара, тоді та отоді, таке та отаке було...

Ну і розіллються! Бог знає колишнє пригадають.

Одного разу, — ну, так, ніби зараз це бачу, — сонце вже заходило, дід ходив по баштану і знімав з кавунів листя, що ним покривав їх од сонця вдень.

— Дивись, Остапе, — кажу я братові, — он чумаки ідуть!

— Де чумаки? — гукнув дід, роблячи на великій дині знак, щоб, бува, не з'їли хлопці.

Шляхом справді тяглося возів із шість. Попереду ішов один уже з сивими вусами. Не дійшовши ступнів, як би вам сказати, десять, він спинився.

— Здоров, Максиме! Ось де привів бог побачитись!

Дід примружив очі:

— А! Здоров, здоров! Звідки бог несе! І Болячка тут? Здоров, здоров, брате! Що за чорт! Та тут усі: і Крутотрищенко! І Печериця! І Ковельок! І Стецько! Здорові були! А, га, га! Го, го!.. — І пішло цілування.

Волів розпрягли й пустили пастися на траву. Вози залишили на шляху; а самі посідали кружка перед куренем і запалили люльки. Та де вже там до люльок? За розповідями та балаканиною чи й по одній дісталось. Після полуденка став дід пригощати чумаків динями. Кожний, взявши диню, обчистив її чепурненько ножиком (люди були все бувалі, бачили немало, знали вже, як їдять у світі; либонь, і за панський стіл хоч і зараз готові сісти); обчистивши гарненько, проткнув кожен пальцем дірочку в дині, випив з неї кисіль, далі краєв по шматочку і клав у рот.

— Чого ж ви, хлопці, — каже дід, — роти пороззявляли? Танцюйте, собачі діти! Де, Остапе, твоя сопілка? Ану лиш

козачка! Хомо, берись у боки! Отак! Гей, гоп!

Я був тоді хлопець проворний. Старість клята! Тепер уже так не утну; замість усіх викрутасів, ноги тільки спотикаються. Довго дивився дід на нас, сидячи з чумаками. Тільки помічаю я — ноги в його чогось не стоять на місці, наче їх хто соває.

— А дивись, Хомо, — каже Остап, — коли б не пішов старий хрін танцювати!

І що ж ви думаєте? Не встиг він цього сказати — не витерпів старий! Забажалось, бачите, похвастатись перед чумаками.

— Ах, чортові діти! Хіба так танцюють? Ось як танцюють! — Дід став на ноги, руки вперед і вдарив закаблуками.

Ну, казати правду, танцював він так, що хоч би й з гетьманшею. Ми стали осторонь, і пішов старий викручувати ногами по рівному, коло грядки огірків. Тільки дійшов він до половини і хотів, розігнавшись, викинути якогось свого викрутаса, — не підіймаються ноги, та й тільки! Що за напасть! Розігнався знову, дійшов до середини — не бере! Хоч ти що — не бере, та й годі! Ноги стали як дерев'яні. "Чи не прокляте місце! Чи не чортове навождення! Вплується ж ірод ворог роду людського!"

Ну як тут осоромитись перед чумаками! Розігнався знову, почав часто та дрібно — дивитись любо; до середини дійшов — ні! Не витанцьовується, та й тільки!

— А, проклятий сатано! Щоб ти був подавився гнилою динею! Щоб ти маленьким здох, собачий сину! Бач, якого сорому наробив на старість!

Аж чує: справді, позаду хтось засміявся. Озирнувся: ні баштана, ні чумаків, нічого; спереду, ззаду, з боків — скрізь рівне поле.

— Е! с-с-с... от тобі й на!

Став придивлятися — місце ніби трохи по знаку! Збоку — ліс, за лісом стирчить проти неба якась тичка. Що за

чорт — та це ж голубник, що в попа на городі! З другого боку теж щось сіріє; придивився: клуня волосного писаря. Ось куди занесла нечиста сила! Поблудивши кругом, набрів він на стежку. Місяця не було; біла пляма мелькала замість нього крізь хмару. "Буде завтра вітер великий", — подумав дід. Зирк — збоку од стежки на могилі засвітилася свічка.

— Чи бачив таке! — став дід, руками в боки взявся та й дивиться: свічка погасла, і трохи далі засвітилась друга. — Скарб, — закричав дід, — закладаюся на голову, коли не скарб! — І вже поплював було на руки, щоб копати, та спохватився, що немає з ним ні заступа, ні лопати. — Шкода, ну, хто знає? Може, треба тільки підняти дерен, а він тут і лежить, голубчик! Нічого робити, треба принаймні хоч місце позначити, щоб опісля знайти!

От перетягнувши чималу, вихором, мабуть, одламану гілку, накрив він нею могилку, де горіла свічка, та й пішов стежкою. Молодий дубнячок почав рідшати; показався тин. "Ну, так! Не казав хіба я, — подумав дід — що це попова левада! Онде і його тин! Тепер до баштана й версти звідси не буде". Одначе додому прийшов він пізенько і галушок не схотів їсти. Розбудивши брата Остапа, спитав тільки, чи давно поїхали чумаки, і закутався в кожух. Коли ж той почав було питати:

— А куди тебе, діду, чорти діли сьогодні?

— Не питай, — сказав дід і ще дужче закутався, — не питай, Остапе; а то швидко посивієш! — І так захропів, що горобці, які зібралися були на баштан, з переполоху знялися вгору. Та де вже там йому спалося? Нічого сказати, хитра була бестія, — дай боже йому царство небесне! — умів викрутитися завжди. Іншого разу такої заспіває, що губи покусав.

Другого дня, тільки в полі стало смеркатись, надів дід свитку, підперезався, взяв під пахву заступ та лопату, надів на голову шапку, далі випив кухоль сирівцю, утер по-

лою губи і пішов прямо до попового городу. Минув і тин, і молодий дубнячок. Поміж дерев в'ється стежка і виходить в поле. Здається, та сама! Вийшов у поле — місце точнісінько вчорашнє: он і голубник стирчить; одначе клуні не видно. "Ні, це не те місце! Те, мабуть, далі. Треба, певно, звернути до клуні!" Вернувшись назад пішов іншою дорогою — клуню видно, а голубника нема! Знову повернув ближче до голубника — клуня сховалась. А в полі, як навмисне, почав накрапати дощик. Побіг знову до клуні — голубник пропав, до голубника — клуні немає.

— А щоб тобі, проклятий сатано, не довелося дітей своїх бачити!

А дощ припустив як з відра. Тоді, скинувши нові чоботи і загорнувши їх у хустку, щоб не пожолобилися од дощу, чкурнув він звідти, мов той панський іноходець. Вліз у курінь, мокрий як хлющ, накрився кожухом і почав крізь зуби щось бурчати й голубити чорта такими словами, яких я ще зроду не чував. Признаюся, напевно, я почервонів би, коли б це було вдень.

Вранці прокинувся, дивлюсь: дід уже ходить по баштану, наче нічого й не сталося, і кавуни лопушинням накриває. За обідом знову почав жартувати старий, лякав меншого брата, що проміняє його на курку замість кавуна; а пообідавши, зробив з дерева пищик і почав грати; потім дав нам бавитися диню, зігнуту в три погібелі, наче гадюка, він називав її турецькою. Тепер таких динь я ніде вже й не бачив. Насіння, правда, добув він десь далеко. По вечері, як уже стемніло, дід пішов із заступом прокопати нову грядку на пізні гарбузи. Ідучи мимо того завороженого місця, не витерпів він і пробурчав крізь зуби: "Прокляте місце!" — вийшов на середину, де не витанцьовувалось позавчора, і вдарив сердито заступом. Зирк, кругом нього знову те ж саме поле: з одного боку стирчить голубник, з другого клуня. "Ну, добре ж, що догадався я взяти з собою заступ. Он і стежка! Он і могилка стоїть! Он і гілка навале-

на! А он-он і свічка горить! Якби тільки не помилитись!"

Потихеньку побіг він, піднявши заступ угору, так, ніби хотів ним почастувати кабана, що затесався на баштан, і спинився коло могилки. Свічка погасла; на могилі лежав камінь, зарослий травою. "Цей камінь треба підняти", — подумав дід і почав обкопувати його з усіх боків. Великий, клятий камінь! Проте, міцно упершись ногами в землю, він зіпхнув-таки його з могили! "ґу!" — загуло по долині. "Туди тобі й дорога! Тепер піде діло швидше".

Дід зупинився, вийняв ріжок, насипав на кулак табаки і вже лагодився піднести до носа, коли враз над головою у нього: "Ачхи!" — щось чхнуло, та так, що аж дерева захитались, і дідові оббризкало все лице.

— Коли хочеш чхнути, то хоч би вбік одвернувся! — промовив дід, протираючи очі. Озирнувся, немає нікого. — Ні, не любить, мабуть, чорт табаки! — Дід заховав ріжок за пазуху і знову взяв у руки заступ. — Дурень же він, бо такої табаки ні дідові його, ні батькові не доводилось нюхати!

Почав копати — земля м'яка, заступ так і грузне. Ось щось брязнуло. Викидавши землю, побачив він казан.

— Ага, голубчику, ось де ти! — скрикнув дід, засовуючи під нього заступ.

— Ага, голубчику, ось де ти! — запищав птичий дзьоб, клонувши казан.

Одступив дід і заступ випустив з рук.

— Ага, голубчику, ось де ти! — забекала бараняча голова на верхівці дерева.

— Ага, голубчику, ось де ти! — ревнув ведмідь, висунувши з-за дерева свою морду.

Мурашки полізли у діда по спині.

— Та тут страшно й слово сказати! — промовив він сам до себе.

— Тут страшно й слово сказати! — пискнув птичий дзьоб.

— Страшно слово сказати! — забекала бараняча голова.

— Слово сказати! — ревнув ведмідь.

— Хм! — сказав дід і сам злякався.

— Хм! — запищав дзьоб.

— Хм! — бекнула голова.

— Хум! — ревнув ведмідь.

Зі страхом озирнувся дід: боже ти мій, яка ніч! Ні зірок, ні місяця, кругом провалля; коло ніг круча — безодня; над головою нахилилась гора, от-от, здається, гупне на нього! І ввижається дідові, що з-за неї виглядає якась пика: леле! Ніс — як міх у кузні, ніздрі — хоч по відру води лий у кожному! Губи, їй-богу, як дві колоди! Червоні, баньки викотились наверх, ще й язик висолопила, дражниться!

— Чорт із тобою! На тобі й скарб твій! Отака мерзенна пика! — Дід покинув казан і вже хотів був тікати, озирнувся: як не було нічого. — Це ж тільки лякає нечиста сила!

Взявся знову до казана — ні, важкий! Що робити? Не тут же його залишати! От, напруживши всі сили, вхопився він за нього руками.

— Ну, разом, разом! Ну, ще трохи! — і витяг! — Ух! Тепер понюхати табаки!

Вийняв ріжок. Одначе, перш ніж понюхати, пильно подивився, чи нікого немає. Здається, що ні; аж ось ввижається йому, що пень дерева пихкає і дметься, показуються вуха, наливаються червоні очі, роздуваються ніздрі, ніс наморщився, от-от чхне. "Ні, не нюхатиму табаки! — подумав дід, сховавши ріжок. — Знову заплює чортяка очі!" Вхопив казана і скільки духу тікати. Тільки чує, а позаду щось так і чеше його лозиною по ногах.

— Ой, ой, ой! — покрикував тільки дід, біжачи з усієї сили. І вже як добіг до попового городу, тоді тільки почав потроху переводити дух.

"І куди це дівався дід?" — думали ми, дожидаючи його

години зо три. Вже з хутора давно прийшла мати і принесла горщик гарячих галушок. Діда нема та й нема! Сіли знову вечеряти самі. Після вечері мати вимила горщик, дивиться, куди б вилити помий, щоб не на грядку, аж бачить — суне прямо їй назустріч кухва. Небо було темненьке. Це ж, мабуть, котрийсь із хлопців, пустуючи, сховався за кухвою та й підштовхує її.

— От і добре, сюди я й виллю помий, — сказала та й вилила гарячі помий.

— Ой, — закричало щось басом.

Зирк — дід. Ну, хто ж знав таке! Їй-богу, думали, що діжка лізе. Признатися, хоч воно трохи ніби й гріх, а таки сміх узяв, коли побачили, як сива дідова голова вся була облита помиями і обвішана лущпинням з кавунів та динь.

— Чи ти ба, чортова баба, — сказав дід, обтираючи полою голову, — як ошпарила! Ніби свиню перед різдвом! Ну, хлопці, буде тепер вам на бублики! У золотих жупанах будете ходити, сучі діти! Подивіться лишень, подивіться сюди, чого я вам приніс! — сказав дід і одкрив казана. І що ж би таке було там, як ви гадаєте? Ну, принаймні подумавши добре? Га? Золото? Отож-бо й є, що не золото: сміття, гній... сором казати, що таке! Плюнув дід, викинув казана і руки помив.

Після того наказав і нам вірити коли-небудь чортові.

— Ви собі й не думайте, — говорив він нам часто, — все, що не скаже ворог господи Христа, все збреше, сучий син! Правди в нього й на копійку немає!

І, бувало, тільки почує старий, що в якомусь місці неспокійно:

— Ану, хлопці, давайте хрестити! — загукає до нас. — Так його! Так його! Гарненько! — І почне класти хрести. А те прокляте місце, де не витанцьовувалось, обгородив він тином і звелів кидати туди все, що було непотрібного, увесь бур'ян і сміття, що згрібали з баштана.

Так от як морочить нечиста сила чоловіка. Я добре знаю

цю землю: після того наймали її у батька під баштан сусідні козаки. Земля добра! І родила завжди на диво; тільки на тому завороженому місці ніколи не було нічого путнього. Засадять як слід, а зійде щось таке, що й не добереш у ньому толку: кавун не кавун, гарбуз не гарбуз, огірок не огірок... чорт знає, що таке!

Бібліотека журналу «ПЕРЕЦЬ. Весела республіка»

Передплатний індекс 60194

Головний редактор Володимир Чепіга

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу інформації
КВ №23039-12879ПР від 28.12.2017

Засновник:

ПП «Загальнополітичне видання «СІЛЬСЬКІ ВІСТІ»,
газета захисту інтересів селян України»

Видавець:

ПП «Видавництво «СЛОВО»

Адреса редакції:

03047, м. Київ, Проспект Перемоги, 50, офіс 520
тел.: 044 454-87-68
perets.vr@ukr.net

Бібліотека журналу «ПЕРЕЦЬ. Весела республіка» №5-2018

**М. В. ГОГОЛЬ
ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ**

Редактор Юрій Іщенко

На обкладинці: К. Трутовський "Сорочинський ярмарок"

Підписано до друку 19.03.2018. Формат 70x100/32.

Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 2,8.

Обл. вид. арк. 2,28. Наклад 1800 прим.

Зам. 0190318/Г-5.

Друк ТОВ «Основа-принт»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК №2072 від 25.01.2005 року